

IV. C

4

(BIBLIOTHECA INDICA ;)
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1209.

परिष्णामुखसूत्रम्
(PARĪKṢĀMUKHĀ-SŪTRAM,)
A DIGAMBARA JAINA WORK, ON LOGIC (NYĀYA)

BY
MAṆIKYA NĀNDĪ
TOGETHER WITH THE COMMENTARY CALLED

परिष्णामुखलघुवृत्तिः
PARĪKṢĀMUKHĀ-LAGHUVṚTTIḤ

BY
ANANTA VĪRYA.
EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYĀ SATIS CHANDRA VIDYĀBHUṢAṆA,
M.A., Ph.D.

*Professor of Sanskrit and Pali, Presidency College, Calcutta ; Joint
Philological Secretary, Asiatic Society of Bengal ;
and Fellow of the Calcutta University.*

CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

15.96.9.

CONTENTS.

INTRODUCTION

परौक्षामुखसूचम् ।

1.	प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः प्रथमः	१०
2.	प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः	१
3.	परौक्षोद्देशस्तृतीयः	२
4.	प्रमाणस्य विषयोद्देशश्चतुर्थः	४
5.	प्रमाणस्य फलोद्देशः पञ्चमः	५
6.	परौक्ष्यमाणस्य आभासोद्देशः षष्ठः	५

परौक्षामुखसूच्यवृत्तिः ।

1.	प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः प्रथमः	८
2.	प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः	१३
3.	परौक्षप्रपञ्चस्तृतीयः	२५
4.	विषयसमुद्देशश्चतुर्थः	४०
5.	फलसमुद्देशः पञ्चमः	४८
6.	प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः	४६

INTRODUCTION.

The text of **Parikṣāmukha-sūtra** together with its commentary called **Parikṣāmukha-laghuvṛtti** printed in this fasciulus is based on three manuscripts of which one was procured from Jaipur, Rājputana, another from the Deccan College, Poona, and the third from the Asiatic Society of Bengal.

The **Parikṣāmukha-sūtra** is a well-known Digambara Jain work on Logic (Nyāya) divided into six chapters which treat respectively of (1) the characteristic of valid knowledge, *pramāṇa-svāgūṇa*; (2) direct apprehension or perception, *pratyakṣa*; (3) indirect apprehension, *parokṣa*; (4) object of valid knowledge, *viśaya*; (5) the result of valid knowledge, *phala*; and (6) the semblances or fallacies, *ābhāsa*.

The author of the Sūtra is named Māṇikyā Nandi¹ or Ratna Nandi, who belonged to the Digambara sect. In chapter vi of the work he mentions the Bauddha,² Mīmāṃsaka,³ Sāṃkhya,⁴ Laukāyātika,⁵ Saugata,⁶ Yauga,⁷ Prābhākara⁸ and Jaiminiya⁹ systems of philosophy. In chapter iii he refers to a certain philosopher¹⁰ who distinguishes three phases of the reason or middle term. This philosopher is evidently Dharmakīrti who divides the reason or

¹ ईशक सदात्मपादसमसदोषः .

बोद्ध प्रपञ्चपरिचरं रचितं समसः .

मौखिकमन्त्रिविभुना शिष्टबोधनेतोः-

मानसकल्पमधुना क्लृप्तमन्त्रधायि ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chapter i, p. 13).

² प्रत्यक्षेतरभेदभिन्नसम्बन्धे मानं द्विधैवोदितं

द्वैधैर्द्विबुधे विचार्य विधिवत् संज्ञातयेः संघात् ।

मानानामिति तद्विज्ञप्तिभित्तं औरजनव्याकृतेः

तद्वाप्यमानसदो विज्ञप्तिधिवक्तेर्भौतकल्पमाचरन् ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chapter ii, p. 25).

³ Aphorism 6.

⁴ Aphorism 7, 13.

⁵ Aphorism 27, 57.

⁶ Aphorism 56.

⁷ Aphorism 57.

⁸ Aphorism 57.

⁹ Aphorism 57.

¹⁰ Aphorism 57.

¹¹ को वा विधा वेदुसुक्ता समर्थयमानो न पञ्चसति (Parikṣāmukha-sūtra, chap. iii, aph. 31).

middle term¹ into three kinds according to the relation which it bears to the major term.

Māṅikya Nandi is stated in the *Parikṣāmukha-laghuvṛtti* to have got his inspiration in Logic from Akalaṅka Deva² (often called simply Akalaṅka³ or Deva⁴) who flourished about 750 A.D.⁵ The approximate date in which Māṅikya Nandi lived is 800 A.D.⁶

The *Parikṣāmukha-laghuvṛtti* is also known by the names of *Parikṣāmukha-pañjikā*⁷ and *Prameyاراتiamālā*. It is the work of a Digambara logician named Anantavīrya,⁸ the famous author of a gloss on Akalaṅka's *Nyāyaviniścaya* called *Nyāyaviniścaya-vṛtti*. Anantavīrya observes that it was at the request of Hirapa, the beloved son of Vaijeya, that he undertook for the sake of Śāntiṣena to write the *Parikṣāmukha-pañjikā*.⁹ Now, Śāntiṣena, supposed to be identical with Śanti Sūri, died in samvat 1096 or A.D. 1039.¹⁰ His contemporary Anantavīrya must, therefore, have flourished

¹ चोद्येव च लिङ्गानि । स्वभूपलब्धिः स्वभावकार्ये चेति (Dharmakīrti's *Nyāyabindu*, Peterson's edition, chap. ii, p. 104).

² अकलाङ्कवचोऽप्याधेवमे येन धीमता ।
न्यायविद्यासूत्रं तन्मे नमो माणिक्यनन्दिने ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. i, opening lines.)

³ अकलाङ्कशशाङ्केयत् प्रकटीकृतमस्मिन्माननिभनिकरम् ।
तत् संक्षिप्तं स्फुरिभिरुचमतिभिर्युक्तमेतेन ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 54).

⁴ मुखमन्वयेद्वाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम्
देवाक्तमुपजोवङ्किः स्फुरिभिर्ज्ञापितं भया ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 25).

⁵⁻⁶ Vide my "History of the Mediaeval School of Indian Logic" published by the Calcutta University, pp. 26, 28.

⁷ Vide footnote 10.

⁸ इति प्रमेयरत्नमालापरनामधेया परीक्षासूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 55).

⁹ तस्योपराधवशतो विशद्वीरकोत्तेः
माणिक्यनन्दिकृतशास्त्रमगाधवोधम् ।
स्यद्वीकृतं कतिपयेवै चनेवदारैः
बाह्यप्रबोधकरमेतदनुभववैर्यैः ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. vi, p. 55).

¹⁰ वैशेष्यप्रियपुत्रस्य चौरप्रस्योपरीक्षायां ।
शान्तिवेष्यायमारब्धा परीक्षासूत्रपञ्जिका ॥ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, opening lines).

¹¹ Vide the *Indian Antiquary*, vol. xci, p. 253; and Dr. R. G. Bhandarkar's Report on Sanskrit MSS. during 1883-84, p. 129.

about that time. He lived undoubtedly before the 14th century A.D., for he is mentioned by Mādhavācārya in the *Sarvadarśana-saṅgraha* (chapter on Jaina darśana).

In the *Parikṣāmukha-laghuvṛtti* Anantavīrya mentions numerous philosophers and philosophical systems and quotes several important couplets which have yet to be identified. It is interesting to note that Vidyānanda's *Āptāparikṣā*¹ is mentioned as an old work while his *Āptamīmāṃsālaṅkāra* (also called *Aṣṭasāhasri*) is designated as *Devāgamālaṅkāra*² or simply *Alaṅkāra*.³

Besides Anantavīrya's work, there is another very excellent commentary on the *Parikṣāmukha-sūtra* called *Prameya-kamala-mārtaṇḍa* by a Digambara logician named Prabhācandra whose date is generally assigned at the first quarter of the 9th century A.D.⁴ Prabhācandra who was a disciple of Padma Nandi⁵ speaks of Māṇikyā Nandi⁶ and Akalaṅka Deva⁷ in very high terms.

Presidency College, }
Calcutta, May, 1909. }

SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA

¹ तदवयवस्य पुरातने विखरेषामिहिते चाप्तपरोक्षदौ (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 33).

² अपरमयस्य विखरेषु देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह प्रतन्यते (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 24).

³ विखरेषु तदलङ्कारे प्रतिपादितं बोधवत् (Parikṣāmukha-laghuvṛtti, chap. ii, p. 17).

⁴ Vide my "History of the Mediæval School of Indian Logic" published by the Calcutta University, pp. 33-34.

⁵ गुरुः श्रीपद्मनन्दिसिद्धान्तिसिद्धो ज्योतिषगणालयः
प्रभाचन्द्राक्षरं जीयाद्भक्तनन्दिपदे रतः ॥ (Prameyakamala-mārtaṇḍa, MSS. of A.S.B., chap. vi, p. 118).

⁶ शास्त्रं करामि वरमव्ययरावबोधो
माक्षिकनन्दियदवङ्गजसत्प्रसादात् ॥ (Prameyakamala-mārtaṇḍa, MSS. of A.S.B., chap. i, p. 1).

⁷ श्रीमदकलङ्कार्याशुत्पन्नप्रवेरवमक्तं न शक्यते इति तद्युत्पादनाय करतस्मानलङ्कार-
वदयसुबन्ध प्रतिपादयितुं कान्तित्परिज्ञानानुग्रहे वा प्रेरितस्वदयप्रतिपादनप्रवृत्तं प्रकरषामिदमा-
चर्याः प्राद (Prameyakamala-mārtaṇḍa, MSS. of A.S.B., chap. i, p. 1).

परीक्षामुखसूत्रम् ।

प्रमाणादर्थसंसिद्धिस्तदाभासनं द्विपर्ययः ।

इति वक्ष्ये तथोक्तं च सिद्धमन्व्यं लघीयसः^१ ॥

स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणम् ॥१॥ हिताहितभाषिपरिहारसमर्थे
हि प्रमाणं ततो ज्ञानमेव तत् ॥२॥ तन्निश्चयात्मकं समारोपविरुद्धत्वाद्नु-
मानवत् ॥३॥ अनिश्चितोऽपूर्वार्थः ॥४॥ दृष्टोऽपि समारोपात्तादृक् ॥५॥
स्त्रोन्मुखतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः ॥६॥ अर्थस्येव तदुन्मुखतया ॥७॥
घटमहमात्मना वेत्ति ॥८॥ कर्मवत्कर्मकरणक्रियाप्रतीतेः ॥९॥ अज्ञानुच्चार-
णेऽपि स्वस्वानुभवनमर्थवत् ॥१०॥ को वा तत्रप्रतिमीषिनमर्थमध्यक्षमिच्छंस्तदेव
तथा नेच्छेत् ॥११॥ प्रदीपवत् ॥१२॥ तत्रांमाण्यं स्वतः परतश्च ॥१३॥

इति प्रमाणस्य स्वरूपोद्देशः प्रथमः ॥१॥

तद्बद्धा ॥१॥ प्रत्यक्षेतरभेदात् ॥२॥ विशदं प्रत्यक्षम् ॥३॥ प्रतीत्यन्तरा-
व्यवधानेन विशेषवत्तथा वा प्रतिभासनं वैशद्यम् ॥४॥ इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं
देयतः सांख्यव्यवहारिकम् ॥५॥ नार्थालोकौ कारणे परिच्छेद्यत्वात्तमोवत् ॥६॥
तदन्वयधृतिरेकानुविधानाभावाच्च केगोषुकज्ञानवस्तुचरज्ञानवच्च ॥७॥ अत-
ञ्जन्यमपि तत्रकाशकं प्रदीपवत् ॥८॥ स्वावरणचयोपशमलक्षणयोग्यतया
हि प्रतिनियतमर्थं व्यवस्थापयति ॥९॥ कारणस्य च परिच्छेद्यत्वे करणा-
दिना व्यभिचारः ॥१०॥ साम्यौविशेषविशेषिताखिलावरणमतीन्द्रियमशेषतो
सुख्यम् ॥११॥ सावरणत्वे कारणजन्यत्वे च प्रतिबन्धसम्भवात् ॥१२॥

इति प्रत्यक्षोद्देशो द्वितीयः ॥२॥

^१ लघीयसो विनेयानुद्दिश्य । इति टीका ।

परोक्षमितरत् ॥१॥ प्रत्यक्षादिनिमित्तं कृत्तिप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागम-
 भेदम् ॥२॥ संस्कारोद्बोधनिबन्धना तदित्याकारा कृतिः ॥३॥ स देवदत्तो
 यथा ॥४॥ दूर्गमस्मरणकारणकं सङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानं तदेवेदं तत्सदृशं तदि-
 क्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि ॥५॥ यथा स एवायं देवदत्तः गोसदृशो गवयः
 गोविलक्षणो महिष इदमस्माद्दूरं दृष्टोऽयमित्यादि ॥६॥ उपलभ्यमानुपलभ-
 निमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः इदमस्मिन् सत्येव भवत्यसति न भवत्येवेति च ॥७॥
 यथाग्रावेव धूमसूदंभावे न भवत्येवेति च ॥८॥ साधनात् साध्यविज्ञानमनुमा-
 नम् ॥९॥ साध्याविनांभावित्वेन निश्चितो हेतुः ॥१०॥ सहकमभावनिश्चयो-
 ऽविनाभावः ॥११॥ सहचारिणोर्व्याप्यव्यापकयोश्च सहभावः ॥१२॥ पूर्वोत्तर-
 चारिणोः कारणकारणयोश्च क्रमभावः ॥१३॥ तर्कान्तस्मिण्यः ॥१४॥ इष्टम-
 बाधितमसिद्धे साध्यम् ॥१५॥ सन्दिग्धविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां साध्यत्वं यथा
 स्यादित्यसिद्धपदम् ॥१६॥ अनिष्टाध्यक्षादिबाधितयोः साध्यत्वं माभूदिति इष्टा-
 बाधितवचनम् ॥१७॥ न चासिद्धवृद्धिं प्रतिवादिनः ॥१८॥ प्रत्यायनाय
 हीच्छा वक्तुरेव ॥१९॥ साध्यं धर्मः कश्चित्तिद्विभिद्यो वा धर्मी ॥२०॥ पक्ष इति
 यावत् ॥२१॥ प्रसिद्धो धर्मी ॥२२॥ विकल्पसिद्धे तस्मिन् सन्नेतरे साध्ये ॥२३॥
 अस्ति सर्वज्ञो नास्ति खरविषाणम् ॥२४॥ प्रमाणोभयसिद्धे तु साध्यधर्म-
 विभिद्यता ॥२५॥ अग्निमूनयं देवः परिणामी शब्द इति यथा ॥२६॥ व्याप्तौ
 तु साध्यं धर्म एव ॥२७॥ अन्यथा तदघटनत् ॥२८॥ साध्यधर्माधारसन्दे-
 हापनोदाय गम्यमानस्यापि पक्षस्य वचनम् ॥२९॥ साध्यधर्मिणि साधनधर्माव-
 बोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवत् ॥३०॥ को वा जिधा हेतुस्तुक्ता समर्थयमानो
 न पक्षयति ॥३१॥ एतद्ब्रथमेवानुमानाङ्गं नोदाहरणम् ॥३२॥ न हि तत्साध्य-
 प्रतिपत्त्यङ्गं तत्र यथोक्तहेतोरेव व्यापारात् ॥३३॥ तदविनाभावनिश्चयार्थं
 वा विपक्षे बाधकादेव तत्सिद्धेः ॥३४॥ व्यक्तिरूपं च मिद्गर्जनं सामान्येन तु
 व्याप्तिस्वापि तदिप्रतिपत्तावनवस्थानं साहृष्टान्तान्तरापेक्षणात् ॥३५॥ नापि

१ सत्ता च तदपेक्षयित्वाऽसत्ता च ते द्वे । इति टीका ।

व्याप्तिस्वरणार्थं तथा विभ्रहेतुप्रयोगादेव तत्कृतेः ॥३६॥ तत्परमभिधीय-
 मानं साध्यधर्मिणि साध्यसाधनि सन्देहयति ॥३७॥ कृतोऽन्वयोपनयनिगमने ॥३८॥
 न च ते तदङ्गे साध्यधर्मिणि हेतुसाध्ययोर्वचनादेवासंशयात् ॥३९॥ समर्थनं
 वा त्वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वास्तु साध्ये तदुपयोगात् ॥४०॥ वाक्यव्युत्पत्त्यर्थं
 तत्रयोपपत्ते शिखरं प्रवाधौ न वादेऽनुपयोगात् ॥४१॥ दृष्टान्तो द्वेषान्वय-
 व्यतिरेकभेदात् ॥४२॥ साध्यव्याप्तं साधनं च प्रदर्शते सोऽन्वयदृष्टान्तः ॥४३॥
 साध्याभावे साधनाभावो यत्र कथ्यते स व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥४४॥ हेतोरुप-
 संहार उपनयः ॥४५॥ प्रतिज्ञायास्तं निगमनम् ॥४६॥ तदनुमानं द्वेषा ॥४७॥
 स्वार्थपरार्थभेदात् ॥४८॥ स्वार्थसुकृत्तत्त्वणम् ॥४९॥ परार्थं तु तदर्थपरामर्श-
 वचनाज्जातम् ॥५०॥ तद्वचनमपि तद्वेतुत्वात् ॥५१॥ स हेतुर्द्वेषोपसङ्ख्यनुप-
 लब्धिभेदात् ॥५२॥ उपलब्धिर्विधिप्रतिषेधयोरनुपलब्धिश्च ॥५३॥ अविद्वद्धोप-
 लब्धिर्विधौ षोढा व्याप्यकार्यकारणपूर्वोत्तरसङ्घर्षारभेदात् ॥५४॥ रसादेक-
 साम्यनुमानेन रूपानुमानमिच्छद्भिरीष्टमेव किञ्चित्कारणं हेतुर्घञ्च सामर्थ्या-
 प्रतिबन्धकारणान्तरावैकल्ये ॥५५॥ न च पूर्वोत्तरधारिणोस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा
 काक्यव्यवधाने तदनुपलब्धेः ॥५६॥ भाव्यतीतयोर्मरणजापद्बोधयोरपि नारि-
 ष्टोद्बोधौ प्रति हेतुत्वम् ॥५७॥ तद्भाषापाराश्रितं हि तद्भावभाषितम् ॥५८॥
 सङ्घर्षारिणोरपि परस्परपरिहारेण व्यवस्थानात् सहोत्पादाच्च ॥५९॥ परिणामी
 शब्दः कृतकत्वाद् य एवं स एवं दृष्टो यथा घटः कृतकस्यार्थं तस्मात्परिणामीति
 यस्तु न परिणामी स न कृतको दृष्टो यथा बन्ध्यास्तनंधयः कृतकस्यार्थं
 तस्मात्परिणामी ॥६०॥ अस्य च द्विचिनि बुद्धिः व्यापारादेः ॥६१॥ अस्य च
 क्वाया क्वात् ॥६२॥ उदेव्यति शकटं कृत्तिकोदयात् ॥६३॥ उदगाङ्गरणिः
 प्राकृत एव ॥६४॥ अस्य च मालुखिगे रूपं रसात् ॥६५॥ विद्वद्धतदुपलब्धिः
 प्रतिषेधे तथा ॥६६॥ नास्त्य च ग्रीतस्यार्थं उज्जात् ॥६७॥ नास्त्य च ग्रीतस्यार्थो

१ पुत्र सामर्थ्याप्रतिबन्धकारणान्तरावैकल्यञ्च निश्चीयते । इति टीका ।
 २ व्याहारादेः । इति पाठान्तरम् ।

धूमात् ॥ ६८ ॥ नास्मिन् शरीरिणि सुखमस्ति च्छदयशङ्कात् ॥ ६९ ॥ नोदेव्यति
 सुहृर्ताति शकटं देवत्युदयात् ॥ ७० ॥ नोदगाङ्गरणी सुहृर्तात्पूर्वं पुष्योदयात् ॥ ७१ ॥
 नाख्यत्र भिक्तौ परभागामावोऽर्वाग्भागदर्शनात् ॥ ७२ ॥ अविहङ्गानुपलम्भिः प्रतिषेधे
 सप्तधा स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वात्तरसहचारानुपलम्भभेदात् ॥ ७३ ॥ नाख्यत्र
 भूतले घटोऽहपलम्भेः ॥ ७४ ॥ नाख्यत्र शिग्रपाण्डुचानुपलम्भेः ॥ ७५ ॥ नाख्यत्र
 नृप्रतिबद्धसामर्थ्याऽग्निर्धूमानुपलम्भेः ॥ ७६ ॥ नाख्यत्र धूमोऽनग्नेः ॥ ७७ ॥ न भविष्यति
 सुहृर्ताति शकटं शक्तिकोदयानुपलम्भेः ॥ ७८ ॥ नोदगाङ्गरणिसुहृर्तात् प्राक्त
 एव ॥ ७९ ॥ नाख्यत्र समतुलायामुष्णामो नामानुपलम्भेः ॥ ८० ॥ विहङ्गानुपलम्भिर्विधौ
 चेधा विहङ्गकार्यकारणस्वभावानुपलम्भभेदात् ॥ ८१ ॥ यथास्मिन् प्राणिनि व्याधि-
 विशेषोऽस्ति तिरामयचेष्टानुपलम्भेः ॥ ८२ ॥ अख्यत्र देहिनि दुःखमिष्टसंयोगा-
 भावात् ॥ ८३ ॥ अनेकान्तात्मकं वर्त्तकान्तस्वरूपानुपलम्भेः ॥ ८४ ॥ परम्परया संभ-
 वत्साधनमचैवान्तर्भावनीयम् ॥ ८५ ॥ अभूदत्र चक्रे शिवकः स्थासात् ॥ ८६ ॥ कार्य-
 कार्यमविहङ्गकार्योपलम्भौ ॥ ८७ ॥ यथा नाख्यत्र गुहायां मृगक्रीडनं मृगारि-
 संश्रद्धनात् कारणविहङ्गकार्यं विहङ्गकार्योपलम्भौ यथा ॥ ८८ ॥ व्युत्पन्नप्रयोगस्तु
 तथोपपत्त्यान्यथानुपपत्त्यैव वा ॥ ८९ ॥ अग्निमानयं देशस्तथैव धूमवत्त्वोपपत्ते-
 र्धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेर्वा ॥ ९० ॥ हेतुप्रयोगो हि यथा व्याप्तिग्रहणं विधीयते
 सा च तावन्मात्रेण व्युत्पन्नैरुवधार्यते ॥ ९१ ॥ तावता च साध्यसिद्धिः ॥ ९२ ॥ तेन
 बलदाधारसूचनायोक्तः ॥ ९३ ॥ आप्तवाक्यादिनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः ॥ ९४ ॥
 सहजयोग्यतासङ्केतवशाद्विशिष्टादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतवः ॥ ९५ ॥ यथा मेर्वादयः
 सन्ति ॥ ९६ ॥

इति परोक्षोद्देशः तृतीयः ॥ ३ ॥

सामान्यविशेषात्मा तदर्था विषयः ॥ १ ॥ अनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययगोचर-
 त्वात्पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामेनार्थक्रियोपपत्तेर्ज्ञ ॥ २ ॥

सामान्यं वेधा तिर्यगूर्द्ध्वतभिदात् ॥ ३ ॥ सदृशपरिणामस्तिर्यक् खण्डमुण्डादिषु
गोत्ववत् ॥ ४ ॥ परापरविवर्तव्यापिद्रव्यमूर्द्धता मृदिव स्थायादिषु ॥ ५ ॥ विभे-
षश्च ॥ ६ ॥ पर्यायव्यतिरेकभेदात् ॥ ७ ॥ एकस्मिन्मध्ये क्रमभाविनः परिणाम-
पर्याया आत्मनि हर्षविषादादिवत् ॥ ८ ॥ अर्थान्तरगतो विसदृशपरिणामो
व्यतिरेको गोमहिषादिवत् ॥ ९ ॥

इति प्रमाणस्य विषयोद्देशः चतुर्थः ॥ ४ ॥

अज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञानोपादानोपेक्षाश्च फलम् ॥ १ ॥ प्रमाणादभिन्नं भिन्नं च ॥ २ ॥
यः प्रमिमौते स एव निवृत्ताज्ञानो जहात्यादत्ते उपेक्षते चेति प्रतीतेः ॥ ३ ॥

इति प्रमाणस्य फलोद्देशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

ततोऽन्यत् तदाभासम् ॥ १ ॥ अस्वसंविदितमृच्छीतोर्धदग्निंसंशयादयः प्रमाणा-
भासाः ॥ २ ॥ स्वविषयोपदर्शकत्वाभावात् ॥ ३ ॥ पुरुषान्तरपूर्वार्थ-गच्छन्तृणस्यर्श-
स्याणुपुरुषादिज्ञानवत् ॥ ४ ॥ चचूरसयोर्द्रव्ये संयुक्तसम्भवायवच ॥ ५ ॥ अवैशद्ये
प्रत्यक्षं तदाभासं बौद्धस्याकस्माद्भूमदर्शनादङ्गिविज्ञानवत् ॥ ६ ॥ वैशद्येऽपि परोक्षं
तदाभासं मीमांसकस्य करणज्ञानवत् ॥ ७ ॥ अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं स्मरणाभासं
जिनदत्ते स देवदत्तो यथा ॥ ८ ॥ सदृशे तदेवेदं तस्मिन्नेव तेन सदृशं यमलक-
वत् इत्यादि प्रत्यभिज्ञानाभासम् ॥ ९ ॥ असंबद्धे तदज्ञानं तर्काभासं यावांस्तत्पुत्रः
स श्यामः ॥ १० ॥ इदमनुमानाभासम् ॥ ११ ॥ तत्रानिष्टादिः पक्षाभासः ॥ १२ ॥
अनिष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः ॥ १३ ॥ सिद्धः आवणः शब्दः ॥ १४ ॥
बाधितः प्रतिज्ञानुमानागमलोकस्ववचनैः ॥ १५ ॥ तत्र प्रत्यक्षबाधितो यथाऽ-
नुशोऽग्निर्द्रवत्वाच्चलवत् ॥ १६ ॥ अपरिणामी शब्दः कृतकत्वाद् घटवत् ॥ १७ ॥
प्रेत्यासुखप्रदो धर्मः पुरुषाश्रितत्वाद्धर्मवत् ॥ १८ ॥ शुचि नरशिरःकपालं
प्राण्यंगत्वाच्चङ्गुशुक्तिवत् ॥ १९ ॥ माता मे बन्ध्या पुरुषसंयोगेऽप्यगर्भत्वात्
प्रसिद्धबन्ध्यावत् ॥ २० ॥ हेलाभासा असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाकिञ्चित्कराः ॥ २१ ॥

अससप्तानिश्चयोऽसिद्धः ॥ २२ ॥ अविद्यमानसत्ताकः परिणामी शब्दश्चाक्षुष-
 त्वात् ॥ २३ ॥ स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् ॥ २४ ॥ अविद्यमाननिश्चयो सुगर्भमुद्धि-
 प्रति अग्रिरच धूमात् ॥ २५ ॥ तस्य व्याख्यादिभावेन भूतसङ्घाते सन्देहात् ॥ २६ ॥
 साङ्ग्यं प्रति परिणामी शब्दः कर्तृकत्वात् ॥ २७ ॥ तेनाज्ञातत्वात् ॥ २८ ॥
 विपरीतनिश्चिताविनाभावो विरुद्धः अपरिणामी शब्दः कृतकत्वत् ॥ २९ ॥
 विपक्षेऽप्यविरुद्धवृत्तिरनैकान्तिकः ॥ ३० ॥ निश्चितवृत्तिरनित्यः शब्दः प्रमेय-
 त्वाद् घटवत् ॥ ३१ ॥ आकाशे नित्येऽप्यस्य निश्चयात् ॥ ३२ ॥ शाङ्गतवृत्तिश्च
 नास्ति सर्वज्ञो वर्तमानात् ॥ ३३ ॥ सर्वज्ञत्वेन वर्तमानाविरोधात् ॥ ३४ ॥ सिद्धे प्रत्य-
 खादिबाधिते च साधे हेतुरकिञ्चित्करः ॥ ३५ ॥ सिद्धः श्रावणः शब्दः शब्द-
 त्वात् ॥ ३६ ॥ किञ्चिदकरणात् ॥ ३७ ॥ यथानुष्णोऽग्निर्द्रव्यत्वात् इत्यादौ किञ्चि-
 त्कर्तुर्मग्नत्वत्वात् ॥ ३८ ॥ लक्षणैवासां दोषो व्युत्पन्नप्रयोगस्य पक्षदोषेषु
 दृष्टत्वात् ॥ ३९ ॥ दृष्टान्ताभासो अन्वये असिद्धसाध्यसाधनोभयाः ॥ ४० ॥ अपो-
 रूषेयः शब्दो मूर्त्तत्वादिन्द्रियसुखपरमाणुघटवत् ॥ ४१ ॥ विपरीतान्वयस्य यद्-
 पौरुषेयं तदमूर्त्तम् ॥ ४२ ॥ विद्युदादिनातिप्रसङ्गात् ॥ ४३ ॥ व्यतिरेके सिद्धतश्च-
 तिरेकाः परमाण्विन्द्रियसुखाकाशवत् ॥ ४४ ॥ विपरीतव्यतिरेकस्य यस्मात्पूर्-
 तस्मापौरुषेयम् ॥ ४५ ॥ बाह्यप्रयोगाभासः पञ्चावयवेषु किञ्चिद्गीनता ॥ ४६ ॥
 अग्निमानद्यं देशो धूमवत्त्वाद्यदित्यं तदित्यं यथा महानसम् ॥ ४७ ॥ धूमर्वा-
 स्यायमिति वा ॥ ४८ ॥ तस्माद्अग्निमान् धूमर्वास्यायम् ॥ ४९ ॥ स्पष्टतया प्रकृतप्रति-
 पत्तेरयोगात् ॥ ५० ॥ रागद्वेषमोहाक्रान्तपुरुषवचनाज्जातमागमाभासम् ॥ ५१ ॥
 यथा नद्यास्तीरे मोदकराशयः सन्ति धावध्वं माणवकाः ॥ ५२ ॥ अङ्गुष्ठे
 हस्तिपूयगतमास्ते इति च ॥ ५३ ॥ विसंवादात् ॥ ५४ ॥ प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाण-
 मित्यादिसङ्ख्याभासम् ॥ ५५ ॥ सौकायतिकस्य प्रत्यक्षतः परलोकादिनिषेधस्य
 परबुद्धादेशाधिष्ठेरतद्विषयत्वात् ॥ ५६ ॥ सौगतसाङ्ख्यौगप्राभाकरंजैमिनी-
 ग्रामां प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावेरेकैकाधिकैर्थाभिवात् ॥ ५७ ॥ अनु-

मानादेशद्विषयत्वे प्रमाणान्तरत्वम् ॥५८॥ तर्कस्यैव व्याप्तिगोचरत्वेऽप्रमा-
 णान्तरत्वं अप्रमाणाख्यव्यवस्थापकत्वात् ॥६०॥ विषयाभासः सामान्यं विशेषो
 द्वयं वा स्वतन्त्रम् ॥६१॥ तथा प्रतिभासनात्कार्यकारिणाच्च ॥६२॥ समर्थस्य
 करणे सर्वदोषान्तरनपेक्षत्वात् ॥६३॥ परात्पेक्षणे परिणामित्वमन्यथा तद-
 भावात् ॥६४॥ स्वैयमर्थस्याकारकत्वात्पूर्ववत् ॥६५॥ फलाभासं प्रमाणादभिन्नं
 भिन्नमेव वा ॥६६॥ अभेदे तद्व्यवहारानुपपत्तेः ॥६७॥ व्यावृत्त्यापि न तत्क-
 ल्पना फलान्तराव्यावृत्त्या फलत्वप्रसङ्गात् ॥६८॥ प्रमाणान्तराव्यावृत्तेः प्रमाण-
 त्वस्य ॥६९॥ तस्माद्वास्तवो भेदः ॥७०॥ भेदेलात्मान्तरवचनदनुपपत्तेः ॥७१॥
 समवायेऽतिप्रसङ्गः ॥७२॥ प्रमाणतदाभासौ दुष्टतयोद्भाविता परिहृतापरि-
 हृतदोषौ वादिनः साधनतदाभासौ प्रतिवादिनो दूषणभूषणे च ॥७३॥
 सम्बन्धव्यतिचारणीयम् ॥७४॥

इति परीक्ष्यमाणस्वार्भासोद्देशः षष्ठः ॥ ६ ॥

परीचामुखमादर्शं श्रेयोपार्दयतत्त्वयोः ।

संविदे मादृशो बालः परीचादचवद्ब्रधाम् ॥

इति श्रीभाषिण्यनन्दिविरचितानि परीचामुखसूत्राणि समाप्तानि ।

सू. सं. ॥ २०७ ॥

परौत्तामुखलघुवृत्तिः ।

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ॥

नतामरीशरीररत्नप्रभाप्रोतनखत्विषे ।
 नमो जिनाय हुव्वारमारवीरमदच्छिदे ॥ १ ॥
 अकलङ्कवचोऽम्भोधेरुदुधे येन धीमता ।
 न्यायविद्याश्रुतं तस्मै नमो माणिकानन्दिने ॥ २ ॥
 प्रभेऽनुवचनोदारचन्द्रिकाप्रसरे सति ।
 मद्दिशाः क्त नु गच्छन्ते श्रोतारिङ्गणसन्निभाः ॥ ३ ॥
 तथापि तद्दुःखोऽपूर्व्वरचनारुचिर्बं सताम् ।
 चेतोहरं भूतं यद्दुःख्या नवघटे जलम् ॥ ४ ॥
 वैजयन्तियपुत्रस्य षड्विंशत्योपरोधतः ।
 श्रान्तिषेणार्थमारब्धा परौत्तामुखपञ्जिका ॥ ५ ॥

श्रीसम्बन्धापारावारखानेयप्रनेयरत्नसरखवगाहनभव्युत्पन्नेः कर्त्तुं न पार्यते । इति तद्वगाहनाय पोतप्रायसिदं प्रकरणमार्थार्थः प्राह । तत्प्रकरणस्य च सम्बन्धादित्रयापरिज्ञाने सति प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यादिति तत्तुयानुवाङ्मुरःसरं वक्तुनिर्देशपरं प्रतिज्ञास्तीकमाह ॥ ० ॥

इत्यर्थः । अहं वक्ष्ये प्रतिपादयिष्ये । किं तत् । लक्ष्म लक्षणं । किंविशुष्टं लक्ष्म । सिद्धं पूर्णार्थार्थप्रसिद्धत्वात् । पुनरपि कथम्भूतम् । अत्रसम्बन्धग्रन्थवाच्यत्वात् । ग्रन्थतोऽस्यमर्थ-तस्तु महदित्यर्थः । कान् । लघीयसो विनेयानुद्दिश्य । लाघवं मतिकृतमिह पृच्छते । न परिमाणाकृतं । नापि कालकृतं । तस्य प्रतिपाद्यत्वव्यभिचारात् । कयोस्तल्लक्ष्म । तयोः प्रमाणातदाभासयोः । कुतः । यतोऽर्थस्य परिच्छेदस्य संबन्धिः संप्राप्तिर्नसिर्वा भवति । कस्मात् । प्रमाणात् । न केवलं प्रमाणादर्थसंबन्धिर्भवति । विपर्ययो भवति । अर्थसंबन्ध-भावो भवति । कस्मात् । तदाभासात् । प्रमाणाभासात् । इति शब्दो हेत्वर्थः । इति हेतोः । अयमत्र समुदायार्थः । यतः कारणात् प्रमाणादर्थसंबन्धिर्भवति । यस्माच्च तदाभासाद्विपर्ययो भवति । इति हेतोस्तयोः प्रमाणातदाभासयोः लक्ष्म लक्षणमहं वक्ष्ये । इति ॥

ननु सम्बन्धाभिधेयशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनवन्ति शास्त्राणि भवन्ति । तत्रास्य प्रकरणस्य र्यावदभिधेयं सम्बन्धो वा नाभिधीयते न तावदस्योपादेयत्वं भवितुमर्हति । एष बन्धासुतो यातीत्यादिकावत् । दशदाडिसादिकावत् । अथ शक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनस्य शास्त्रादाववयं वक्तव्यमेव । अशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनस्य सर्वस्वरहरतप्तुकचूडारत्नालङ्कारो-पदेशस्येव प्रेक्षावन्निरनादरणीयत्वात् । तथा शक्यानुष्ठानस्याप्यनिष्टप्रयोजनस्य विद्वान्नि-र-धीरखात् । मीतृविवाहादिप्रदर्शकवाक्यवदिति । सत्यं प्रमाणातदाभासपरोपादानादभिधेय-संबन्धितमेव । प्रमाणातदाभासयोरनेन प्रकीर्येनाभिधानात् । सम्बन्धस्यार्थायातुः प्रकरण-तदभिधेययोर्वाच्यवाचकलक्षणः प्रतीयत एव । तथा प्रयोजनञ्चोक्तलक्षणमादिसोकोनैव

संलक्ष्यति । प्रयोजनं हि द्विधा 'भिद्यते साक्षात् परम्परयेति । तत्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्ये इत्यनेनभिधीयते । शास्त्रव्युत्पत्तेश्च विनयेरन्वेषणात् । पारम्पर्येण तु प्रयोजनस्य संसिद्धिरित्यनेनोच्यते । शास्त्रव्युत्पत्तनन्तरभावित्वादर्थसंसिद्धेरिति ।

ननु निःशेषविप्रोपशमनापेक्षेदेवतानमकारः शास्त्रकृता कथं न कृतः इति न वाच्यम् । तस्य मनःकायाभ्यामपि सम्भवात् । अथवा वाचनिकोऽपि नमकारोऽनेनैवादिवाक्येनाभिहितो वेदितव्यः । बोधाच्चिद्वाक्यानामुभयार्थप्रतिपादनपरत्वेनापि दृश्यमानत्वात् । यथा श्वेतो धावतीत्युक्ते वा इतो धावति श्वेतगुणयुक्तो धावति इत्यर्थद्वयप्रतीतिः । तत्रान्वयस्य नमकारपरताभिधीयते । अर्थस्य ज्योपादेयलक्षणस्य संसिद्धिर्नभिभवति । कस्मात् । प्रमाणात् । अनन्तचतुष्टयस्वरूपान्तरङ्गलक्षणा समवशरणादिस्वभावा वहिरङ्गलक्षणा च लक्ष्मीया इत्युच्यते । अग्रजमाद्यः शब्दः । मा च अग्रजस्य माद्यः । प्रकृत्या माद्यो यस्यासौ प्रमाद्यः । हरिहराद्यासम्भविविधृतियुक्तो दृष्टेष्टाविरुद्धवाक्य च भगवानर्हन्नेवाभिधीयते । इत्यसाधारणगुणोपदर्शनमेव भगवतः संस्तवनमभिधीयते । तस्मात् प्रमाणादवधिभूतादर्थसंसिद्धिर्भवति । तदाभावाच्च हरिहरादेरर्थसंसिद्धिर्न भवति । इति हेतोः सर्वज्ञतदाभासयोः लक्ष्य लक्षणमहं वक्ष्ये । सामग्रीविशेषेत्यादिना ॥ ० ॥

अथेदानीमुपक्षिप्तप्रमाणतत्त्वे स्वरूपसंख्याविषयकलक्षणस्य चतस्रु विप्रतिपत्तिषु मध्ये स्वरूपविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह ॥ १ ॥

प्रकर्षेण संशयादिव्यवच्छेदेन भूयते परिकल्पिते वस्तुतत्त्वेन तत् प्रमाणम् । तस्य च ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य सन्निकर्षादेः नेयाधिक्यदिपरिकल्पितस्य प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थमुक्तम् । तथा ज्ञानस्यापि स्वसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षस्य निर्वृत्तकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यं सौमतेः परिकल्पितं तन्निरासार्थं व्यवसायात्मकग्रहणम् । तथा वहिरर्थपङ्क्तौणां विज्ञानाद्देवदिनां पश्यतीहराणां शून्योक्तान्तवादिनां च विपर्ययव्यवसायार्थमर्थग्रहणम् । अस्य चापूर्वविशेषणं गृहीतग्राहिधारवादिज्ञानस्य प्रमाणीतापरिहारार्थमुक्तम् । तथा परोक्षज्ञानवादिनां भौमासकानामस्वसंवेदनज्ञानवादिनां सांख्यानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां यौगान्ज्यमतमपाकर्तुं स्वपदोपादानमित्यव्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवदोषपरिहारात् सुव्यवस्थितमेव प्रमाणलक्षणम् ॥ अस्य च प्रमाणस्य यथोक्तलक्षणत्वे सार्थं प्रमाणत्वादिति हेतुरत्रैव द्रष्टव्यः । प्रथमतस्तस्यापि हेतुपरत्वेन निर्दिशोपपत्तः । प्रत्यक्तं विशदं ज्ञानमित्यादिवत् । तथाहि प्रमाणं स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं भवति प्रमाणत्वात् ।

यत्तु स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं न भवति न तत् प्रमाणं यथा संशयादिर्घटादिश्च । प्रमाणञ्च श्रिवादापन्नम् । तस्मात् स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानमेव भवतीति । न च प्रमाणत्वमसिद्धम् । सर्वप्रमाणस्वरूपवादिनां प्रमाणसामान्येऽपि विप्रतिपत्तभावात् । अन्यथा स्वैष्टान्निष्ठसाधनदूषणस्योपात् ।

अथ धर्मिण्येव हेतुत्वे प्रतिचार्यकदेशसिद्धो हेतुः सादिति चेन्न । विशेषं धर्मिणं कृत्वा सामान्यं हेतुं ब्रुवतां दोषाभावात् । एतेनापत्तधर्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । सामान्यसाधेश्विशेषनिवृत्त्यात् । न च पक्षधर्मताबलेन हेतोरगमकत्वम् अप्रित्यन्तगुणानुपपत्तित्वबलेनेति । सा त्वात्र नियमवती विपत्ते बाधकप्रमाणबलार्निश्चितैव । एतेन विरुद्धत्वमनैकान्तकत्वञ्च निरस्तं बोद्धव्यम् । विरुद्धस्य व्यभिचारिणश्चाविनाभावनियमनिश्चयलक्षणत्वाद्योपात्ततो

भवत्येव साध्यमिद्विरिति । केवलव्यतिरेकयोऽपि हेतोर्गर्भकत्वात् । सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमस्त्रादित्यादिवत् ॥ १ ॥

अथेदानीं स्वीकृतप्रमाणलक्षणस्य ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयमानः प्राह ॥ २ ॥

हितं सुखं तत्कारणञ्च । अहितं दुःखं तत्कारणञ्च । हितज्वाहितञ्च हिताहिते तयोः प्राप्तिश्च परिहारश्च तत्र समर्थम् । हि शब्दो यस्मादर्थः । तेनायमर्थः संपादितो भवति । यस्माद्धिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं प्रमाणं ततः तत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्तु ज्ञानमेव भवितुमर्हति । नाज्ञानस्य च निष्कर्षादि । तथाच प्रयोगः । प्रमाणं ज्ञानमेव हिताहित-प्राप्तिपरिहारसमर्थत्वात् । यत्तु न ज्ञानं तन्न हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं यथा-क्युदि न हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थञ्च विवादापन्नम् । तस्माज्ज्ञानमेव भवतीति । न चैतद-सिद्धम् । हितप्रार्थये अहितपरिहाराय च प्रमाणमन्वेष्यन्ति प्रेषापूव्वं कारिणो न व्यसनितया । सकलप्रमाणाद्यादिभिरभिमतत्वात् ॥ २ ॥

अत्राहसौगतः । भवतु नाम सन्निकर्षादिव्यवच्छेदेन ज्ञानस्यैव प्रामाण्यं न तदस्माभिर्निर्दिष्यते । तत्तु व्यवसायात्मकमेवेत्यत्र न युक्तिमुत्पश्यामः । अनुमानस्यैव व्यवसायात्मनः प्रामाण्याभ्युपगमात् । प्रत्यक्षस्य तु निर्वृत्तकालेष्वप्यविसंवादाकालेन प्रामाण्योपपत्तेरिति । तत्राह ॥ ३ ॥

तत् प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं वस्त्विति घर्म्मनिर्द्देशः । व्यवसायात्मकमिति साध्यम् । समारोपविरुद्धत्वादिति हेतुः । अनुमानवृद्धिर्दृष्टान्तवृद्धिः । अयमभिप्रायः । संशय-विपर्ययाज्ञानव्यवसायस्वभावसमारोपादिरोधिग्रहणलक्षणव्यवसायात्मकत्वे सत्येवाविसंवा-दित्वमुपपद्यते । अविसेवादेव च प्रमाणत्वमिति सत्तुर्विधस्यापि समस्तस्य प्रमाणत्व-मभ्युपगच्छता समारोपविरोधिग्रहणलक्षणं निश्चयात्मकमभ्युपगन्तेव्यम् । ननु तथापि समारोपविरोधि-व्यवसायात्मकत्वयोः समानार्थत्वात् कथं साध्यसाधनभाव इति न मन्तव्यम् । ज्ञानस्वभावतया तयोर्भेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वधर्माधारतया भेदोपपत्तेः । शिंशपालवृत्तवत् ॥ ३ ॥

अथेदानीं सविशेषणमर्थग्रहणं समर्थयमानस्तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह ॥ ४ ॥

यः प्रमाणान्तरेण (संशयादिव्यवच्छेदेनाध्यवसितः सोऽपूर्वार्थ इत्यर्थः । तेनेहाति-ज्ञानविषयस्यावग्रहादिग्रहीतत्वेऽपि न पूर्वार्थत्वम् । अवग्रहादिनेहादिविषयभूतावान्तर-विशेषनिश्चयाभावात् ॥ ४ ॥

अथोक्तप्रकार एवापूर्वार्थः किमन्योऽप्यस्तीत्याह ॥ ५ ॥

दृष्टोऽपि ग्रहीतोऽपि न केवलमनिश्चितत्वेत्यपिशब्दार्थः । तादृगपूर्वार्थं भवति । समारोपादिति हेतुः । एतदुक्तं भवति श्यामलिताकारतया यन्निर्णेतुं न शक्यते तदपि वस्त्वपूर्वमिति व्यपदिश्यते । प्रवृत्तसमारोपाव्यवच्छेदात् ॥ ५ ॥

ननु भवतु नामापूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वं त्रिज्ञानस्य स्वव्यवसायस्य न विद्य-इत्यत्राह ॥ ६ ॥

स्वस्योन्मुखता स्योन्मुखता तथा स्वानुभवतया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायः ॥ ६ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह ॥ ७ ॥

तच्छब्देनार्थोऽभिधीयते । यथार्थोन्मुखतया प्रतिभासनमर्थव्यवसायस्तथा स्योन्मुख-तया प्रतिभासनं स्वस्य व्यवसायो भवति ॥ ७ ॥

‘अत्रोल्लेख’माह ॥ ८ ॥

नेतु ज्ञानरूपमेवाध्यवस्थानि न स्वात्मानमात्मानं फलं वेति केचित् । कर्तृकर्मणोरेव प्रतीतिरित्यपरे । कर्तृकर्मक्रियाणांमेव प्रतीतिरित्यन्ये । तेषां भवतमिच्छलमपि प्रतीतिबाधितमिति दर्शयन्नाह ॥ ८ ॥

ज्ञानविषयभूतं वस्तु कर्माभिधीयते तस्यैव धूमिक्रियया व्याप्यत्वात् । तस्यैव तद्वत् कर्त्तात्मा करणं प्रमाणं क्रिया प्रमितिः । कर्त्ता च करणञ्च क्रिया च तासां प्रतीतिस्तस्या इति हेतौ । का प्रागुक्तानुभवोल्लेखे प्रथमकर्म तदप्रतीतिर्दृष्टव्या ॥ ९ ॥

• क्तु शब्दपरामर्शस्य विवेकं प्रतीतिर्न वस्तुतत्त्वबलोपजातेत्यत्राह ॥ १० ॥

यथा घटादिशब्दानुस्मरणेऽपि घटाद्यनुभवस्तथाहमहमिकया योऽयमन्तर्मुखाकार-
तयावभासः स शब्दानुस्मरणेऽपि स्वयमनुभूयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अमुमेवार्थमुपपत्तिपूर्वकं परं प्रति सोल्लेखमाचष्टु ॥ ११ ॥

को वा लौकिकः परीक्षको वा । तेन ज्ञानेन प्रतिभासितुं शीलं यस्व स तयोक्तस्तं प्रत्यक्षविषयमिच्छन् । विषयिधर्मस्य विषये उपचारात् । तस्यैव ज्ञानमेव तथा प्रत्यक्षत्वेन नेच्छन् । अपि लिच्छेदेव । अन्यथा प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ १२ ॥

इदमत्र तात्पर्यम् । ज्ञानं स्वावभासने स्वातिरिक्तसजातीयार्थान्तरानपेक्षं प्रत्यक्षाथ-
गुणत्वे सति अदृष्टानुयायि करणत्वात् । प्रदीपभासुराकारवत् ॥ १२ ॥

अथ भवतु नाम उक्तलक्षणवृत्तिं प्रमाणं तथापि तत्प्रामाण्यं स्वतः परतो वा । न तावत्स्वतः । अविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । नापि परतोऽनवस्थाप्रसङ्गात् । इति भवद्वयमाशङ्क्य तन्निराकरणेन स्वमतमवस्थापयन्नाह ॥ १३ ॥

सोपकाराणि हि वाक्यानि भवन्ति । तत् इदं प्रतिपत्तव्यं अथासदशयां स्वतोऽनभ्यासदशयाञ्च परतइति । येन प्रागुक्तैकान्तद्वयनिरासः । न चानभ्यासदशयां परतः । प्रामाण्येऽनवस्था समाना । ज्ञानान्तरस्थाभ्यस्तविषयस्य स्वतः प्रमाणभूतस्याङ्गी-
करणात् । अथवा प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत एव विशिष्टकारणप्रभवत्वात् विशिष्टकार्यस्येति विषयपरिच्छित्तिलक्षणे वा स्वकार्ये अभ्यासेतरदशापेक्षया क्वचित्स्वतः परतश्चेति निश्चीयते ॥ १३ ॥

ननु उत्पत्तौ विज्ञानकारणातिरिक्तकारणान्तरसव्यपेक्षत्वमसिद्धं प्रामाण्यस्य तदितर-
स्वीभावात् । गुणाख्यमस्तीति वाङ्मात्रम् । विधिसुखेन कार्यसुखेन वा गुणानामप्रतीतिः । नाप्यप्रामाण्यं स्वतश्च प्रामाण्यन्तु परत एवेति विपर्ययः शक्यते कल्पयितुम् । अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां हि त्रिरुपास्त्रिणादेव केवलात् प्रामाण्यमुत्पद्यमानं दृष्टम् । प्रत्यक्षादिर्ध्वपि तथैव प्रतिपत्तव्यं नान्यथेति ततश्चाप्नोक्तत्वगुणसद्भावेऽपि न तत् कृतमागमस्य प्रामाण्यम् । तत्र हि गुणेषु दोषाणांभावस्तदभावाच्च संशयविपर्ययासलक्षणाप्रामाण्यद्वयासत्त्वेऽपि प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपेक्षितमास्त एव इति । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ न सामग्रान्तर-
सापेक्षमिति । नापि विषयपरिच्छित्तिलक्षणे स्वकार्ये स्वग्रहणसापेक्षमसिद्धेति प्रामाण्या-
देव ज्ञानाद्विषयपरिच्छित्तिलक्षणकार्यदर्शनात् ।

• ननु न परिच्छित्तिमात्रं प्रमाणकार्यं तथ्यमिच्छादानेऽपि सद्भावात् । परिच्छित्ति-
विषयेननु नसिद्धेति प्रामाण्यं विज्ञानं जनयतीति तदपि बाधविलसितम् । न हि प्रामाण्य-

प्रहणोत्तरकालमुत्पत्तवस्थातः परिच्छिन्नेर्विज्ञेयोऽवभासते । यद्द्वैतप्रामाण्यमिदं विज्ञाना-
ग्निर्विशेषविषयपरिच्छिन्नोपलब्धः ।

ननु परिच्छिन्निप्राप्तस्य शुक्तिकायां रजतज्ञानेऽपि सद्भावात्तस्यापि प्रमाणाकार्यत्व-
प्रसङ्ग इति चेत् भवेदेव 'यद्युपायथात्प्रत्ययस्वैरुद्यदोषज्ञानाभ्यां तद्भाषोद्यते । तस्माद्
यत्र कारणदोषज्ञानं बाधकप्रत्ययो ध्यां नोदिति' तत्र स्वतएव प्राप्नोष्यमिति । न चैव-
मप्रामाण्येऽप्याशङ्कनीयं तस्य विज्ञानकारणातिरिक्तदोषस्वभावसाक्षात्प्राप्तिव्यपेक्षतयोत्पत्तेः ।
निर्वृत्तिलक्षणे च स्वकार्ये स्वग्रहणसापेक्षत्वात् । तद्वि यावद्भाषो न तावत् स्वविषयात्
पुरुषं निवर्त्तयतीति ॥

तदेतत् सर्वमनस्यतमोविलसितम् । तथाहि न तावत् प्रामाण्यस्योत्पत्तौ सामग्र-
न्तरापेक्षत्वं सद्भासप्रणीतत्वलक्षणगुणासिद्धिदाने सत्त्वामप्रणीतत्वंनेषु प्रामाण्यदर्शनात् ।
यद्भावाभावाभ्यां यस्मात्प्रत्ययोत्पत्तौ तत्तत्कारणकमिति लोकेऽपि सुप्रसिद्धत्वात् । यदुक्तम् ।
विधिमुखेन कार्यंमुखेन वा गुणानामप्रतीतिरिति । यत्र तावदाप्रप्रणीतशब्देन प्रतीति
गुणानामित्युक्तं प्राप्तप्रणीतत्वहानिप्रसङ्गात् ।

अथ चक्षुरादौ गुणानामप्रतीतिरित्युच्यते तदप्युक्तं नेमैत्यादिगुणानामबलाबलादि-
भिरप्युपलब्धः ।

अथ नेमैत्वं स्वरूपमेव न गुणस्त्विति चैतद्विरविनाभाववैकल्यमपि स्वरूपविकलतेव
न दोषइति समानम् ।

अथ तद्वैकल्यमेव दोषस्त्विति चक्षुरादेवां तत्स्वरूपसाकल्यमेव गुणः कथं न
भवेत् । आप्तोक्तेऽपि शब्दे मोहादिलक्षणस्य दोषस्याभावमेव यथार्थज्ञानादिलक्षणगुण-
सद्भावाभ्युपगच्छन्मग्न्यत्र तथा नेच्छतीति कथमनुन्मतः ।

अशोक्तमेव शब्दे गुणाः सन्तीति न प्रामाण्योत्पत्तौ व्याप्रियन्ते । किन्तु दोषाभाव
एवेति सत्यमुक्तं किन्तु न युक्तमेतत् । प्रतिज्ञासाधने च साध्यविद्वेरोयोगात् । न हि गुणेभ्यो
दोषाणामभाव इत्यत्र किञ्चिद्विद्वन्मनसुत्पत्तौऽन्यत्र महाभोगात् ।

अथानुमानेऽपि त्रिरूपलिङ्गसाधनितप्रामाण्योपलब्धिरैव तत्र हेतुरिति चेन्न ।
उक्तोत्तरत्वात् । तत्र हि त्रैरूपमेव गुणो यथा तद्वैकल्यं दोष इति नासम्मतो हेतुरपि-
चाप्रामाण्येऽप्येवं वक्तुं शक्यतएव । तत्र हि दोषेभ्यो गुणानामभावस्तदभावाच्च प्रामाण्या-
सत्त्वे अप्रामाण्यमौत्सर्गिकमात्र इत्यप्रामाण्यं स्वतएवेति तस्य भिन्नकारणप्रभवत्व-
वर्णनमुन्मत्तभाषितमेव स्यात् ।

किञ्च गुणेभ्यो दोषाणामभावइत्यभिदधता गुणेभ्यो गुणैरप्येवभिहितं स्यात् । भयान-
न्तरस्वभावत्वादभावस्य । ततोऽप्रामाण्यासत्त्वं प्रामाण्यमेवेति । नैतावता परपक्षप्रतिक्षेपः ।
अविरोधकत्वात् । तथानुमानतोपि गुणाः प्रतीयन्तएव । तथाहि प्रामाण्यं विज्ञानकारणा-
तिरिक्तकारणप्रभवं विज्ञानान्तात्वे सति कार्यत्वात् अप्राप्नोष्यत । तथा-प्रमाणाप्रामाण्ये
भिन्नकारणजन्ये भिन्नकार्यत्वात् घटदुस्त्वैदिति च । ततः स्थितं प्रामाण्यमुत्पत्तौ परापेक्ष-
मिति । तथा विषयपरिच्छिन्निलक्षणे प्रवृत्तिलक्षणे वा स्वकार्ये स्वग्रहणं नापेक्षत इति
नेकान्तः । क्वचिदभ्यक्तविषयस्य परानपेक्षत्वव्यवस्थानात् । अनभ्यक्ते तु जलमसमगौचिका-
साधारणप्रदेशे जलज्ञानं परापेक्षमेव सत्यभिदं जलं विशिष्टाकारधारितात् । घटवैदिकीपे-
ठकवर्षारावसरोजगन्धस्वाद्य परिदृष्टजलवदित्यनुमानज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाच्च स्वतःसिद्ध-

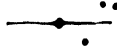
प्रामाख्यात् प्राचीनज्ञानस्य युथांशत्वमाकल्पमनुकल्पत एव । यदप्यभिहितं प्रामाख्यग्रहणो-
त्तरमुक्तैर्ग्रहणैः परिरिच्छति त्रिशेषो नावभासतइति तत्र यदप्यभ्यस्तविषये नावभासत
इत्यभिहिते तदा तद्विषयत एव । तत्र प्रथममेव निःसंशयं विषयपरिरिच्छतिविशेषाभ्युपगमात् ।
अप्यभ्यस्तविषये तु तद्ग्रहणोत्तरकालमभ्युपगम्य विषयोवधारणस्वभावात्परिरिच्छतिविशेषः पूर्वं
प्रामाख्यप्रामाख्यसाधारण्या एव परिरिच्छतेरुत्पत्तेः ।

ननु प्रामाख्यपरिरिच्छतगोरभेदात् कथं पौर्वापर्यमिति । नैवं न हि सर्वोपरिरिच्छतिः
प्रामाख्यात्मिका । प्रामाख्यन्तु परिरिच्छतगोत्रात्मकमुवेति न दोषः ।

यदप्युक्तम् । बाधककारणदोषज्ञानाभ्यां प्रामाख्यमपोह्यत इति । तदपि फलाभासित-
मेव अप्रामाख्येऽपि तथा भाषितुं शक्यत्वात् । तथाहि । प्रथममप्रमाणमेव ज्ञानमुत्पद्यते
पश्चाद्बाधबोधगुणज्ञानोत्तरकालं तदपोह्यत इति । तस्मात् प्रामाख्यमप्रामाख्यं वा स्वरूपाय
क्वचिदभ्यासानभ्यासापेक्षया स्वतःपरतश्चेति निर्णेतव्यमिति ॥

देवस्य सम्मतमपास्तसमस्तदोषं
वीक्ष्य पुपञ्चरुचिरं रचितं समस्य ।
सायिकानन्दविभुना शिशुबोधहेतोः
मानस्वरूपमद्युना स्फुटमभ्यधायि ॥

इति परीक्षामुखलघुवृत्तौ प्रामाख्यस्वरूपोद्देशः समाप्तः ॥०॥

अथ प्रामाख्यस्वरूपविप्रतिपत्तिं निरख्येदानीं संख्याविप्रतिपत्तिं प्रतिक्षिपन् सकल-
प्रमाणभेदसन्दर्भसंग्रहपरं प्रमाख्येत्ताप्रतिपादकं वाक्यमिह ॥ १ ॥

तच्छब्देन प्रमाणं परासृज्यते । तत्प्रमाणं स्वरूपेणावगतं द्वेषा द्विप्रकारमेव । सकल-
प्रमाणभेदानामत्रैवान्तर्भावात् ॥ १ ॥

तद्द्वैत्वमथज्ञानुमानप्रकारेणापि सम्भवतीति । तदाशङ्कानिराकरणार्थं सकलप्रमाण-
भेदसंग्रहशालिनीं संख्यां प्रयत्नीकरोति ॥ २ ॥

प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणलक्षणं इतरत् परीक्षां तीर्थां भेदात् प्रमाणस्यतिशेषः । नहि पर-
परिकल्पितैकद्वित्रिसुःपञ्चषट्प्रमाणसंख्यानियमे निखिलप्रमाणभेदानामन्तर्भावविभावना
शक्या कर्तुम् । तथाहि प्रत्यक्षप्रमाणवादिनः शार्दूलकस्य नाथ्यते लौकिकस्थान्तर्भावो युक्तः
तस्य तद्विलक्षणत्वात् सामुग्रीस्वरूपभेदात् ।

अथ नाप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति विशंवाइसंभवात् । निश्चिताविनाभावाल्लिङ्गात् लिङ्गिनि
ज्ञानमनुमानमित्यानुमानिकशासनम् । तत्र च स्वभावलिङ्गस्य बहुलमन्यथापि भावो दृश्यते ।
तथाहि कषायप्रसोपेतानामासकानामेतद्देशकालसम्बन्धिनां दर्शनेऽपि देशान्तरे कालान्तरे
द्रव्यान्तरसम्बन्धे अनन्यथापि दर्शनात् । स्वभावहेतुर्वाभिचार्यैव लताचूतवत् । लताशिश-
पादिसंभावनाच्च । तर्थाह्यल्लिङ्गमपि गोपालघटिकादौ धूमस्य शक्रमूर्द्धि चान्यथापि
भावात् पावकव्यभिचार्यैव । ततः प्रत्यक्षमेवेकं प्रमाणमख्येवाविशंवाइकत्वादिति ।

तथेतद्द्वालविलसितमिवाभाति, उपपत्तिशून्यत्वात् । तथाहि किमप्रत्यक्षसोत्पादक-
कारणाभावात्सालम्बनाभावाद्वा प्रामाख्यं निषिध्यते । तत्र न तावत् प्राक्तनः पक्षः । तदु-

स्वादकस्य मुनिश्चितान्यथानुपपत्तिनियतनिश्चयुलक्षणस्य सन्धनस्य संज्ञावात् । नो खल्वप्युदी-
चीनः पक्षः तदालम्बनस्य पादकादेः सकलविचारचतुरवेत्तुषि संवेदी प्रतीयमानत्वान्न ।

यदापि स्वभावहेतोर्यभिचारसम्भावनमुक्तं तदप्यनुचितमेव । स्वभावमात्रस्याहेतुत्वात् ।
व्यापकपक्षेऽपि स्वभावस्य व्यापकं प्रति गमकत्वाद्युपगमात् । न च व्याप्यस्य व्यापकव्यभि-
चारित्वम् । व्याप्यत्वविरोधप्रसङ्गात् । किञ्चैवं वादिनो नाध्यक्तं प्रमाणं व्यवतिष्ठते ।
तत्राप्यविवेकादस्यागौणत्वस्य च प्रभाष्यादिनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

यच्च कार्यहेतोरप्यन्यथापि संभावनं, तदप्यभिहितलक्षितम् । सुविचिन्तस्य कार्यस्य
कारणव्यभिचारित्वात् । यादृशो हि धूमो ज्वलनकार्यो भूधरनितम्बादावतिवहञ्च-
धवलतया प्रसर्पन्नुपलभ्यते । न तादृशो गोपालघटिकादाविति ।

यदप्युक्तम् । शक्रमुद्गुनि धूमस्थान्यथापि भाव इति । तत्र किमयं शक्रमुद्गु-
अग्निस्वभावोऽन्यथा वा । यद्यग्निस्वभावस्तदाग्निरवेति । कथं तदुक्तधूमस्थान्यथाभावः
शक्यते कल्पयितुम् । अथानग्निस्वभावस्तदा तदुद्भवो धूम एव न भवतीति कथं तत्र तस्य
तदुद्गभिचारित्वमिति । तथाचोक्तम् -

अग्निस्वभावः शक्रस्य मुद्गुं चेदग्निरिव सः ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेदिति ॥

किञ्च प्रत्यहं प्रमाणमिति कथमिदं परं प्रतिपादयेत् । परस्य प्रत्यक्षेण प्रकृतिमु-
शक्यत्वात् । व्याहारादिकार्यप्रदर्शनात् तं प्रतिपद्येति चेत् आयातं तर्हि कार्यात्कार-
णानुमानम् । अथ लोकव्यवहारापेक्षेभ्यस्त एवानुमानमपि । परलोकादादेवानभ्युपगमात्
तदभावोदिति । कथं तदभावोऽनुपलब्धेति चेत् तदनुपलब्धिलिङ्गजनितमनुमानमपरमा-
पत्तितमिति । प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वभावहेतुज्ञानानुमितिमन्तरेण नोपपत्तिभियर्त्तीति
प्रागेवाक्तमित्युपरच्यते । तदप्युक्तं धर्मकीर्तिना -

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्वयधयो गतेः ।

प्रमाणान्तरसंज्ञावः प्रतिषेधश्च कस्यचित् ॥ इति ।

ततः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयमेवेति सौगतः । सोऽपि न युक्तवादी । स्मृते-
रविवेकादिन्यास्तृतीयायाः प्रमाणभूतायाः संज्ञावात् । न च तस्या विवेकादादप्रामाण्यम् ।
इत्तप्रहादिविलोपापत्तेः ।

अथानुभूयमानस्य विषयस्याभावात् स्मृतेरप्रामाण्यं, न । तथाश्चानुभूतेनार्थेन साव-
लम्बनत्वोपपत्तेः । अन्यथा प्रत्यक्षस्याप्यनुभूतार्थविषयत्वादप्रामाण्यमनिवार्यं स्यात् ।
स्वविषयावभासनं करणेऽप्यविशिष्टमिति ।

किञ्च स्मृतेरप्रामाण्येऽनुमानवार्त्तापि तुर्लुभा । तथा व्यापेरविषयीकरणे तदुत्थान-
धोगादिति । तत इदं वक्तव्यम् । स्मृतिः प्रमाणं अनुमानप्रामाण्यान्यथानुपपत्तरिति ।
सैव प्रत्यक्षानुमानस्वरूपतया प्रमाणस्य द्वित्वसंख्यानियमं विघटयतीति किं नश्चिन्त्य ।
तथा प्रत्यभिज्ञानमपि सौगतीयप्रमाणसंख्यां विघटयत्येव । तस्यापि प्रत्यक्षानुमानयो-
रनन्तर्भावात् ।

ननु तौदेति स्मरणमिदमिति प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव । न ताभ्यां विभिन्नं प्रत्यभि-
ज्ञानाख्यं वयं प्रतिपद्यमानं प्रमाणान्तरमुपलभामहे । ततः कथं तेन प्रमाणसंख्याविघटन-
मिति तदप्यघटितमेव । यतः स्मरणप्रत्यक्षाभ्यां प्रत्यभिज्ञानविषयस्यार्थस्य ब्रह्मीतुमशक्य-

त्वात् । पूर्वोत्तरविवर्तवत्संग्रहद्वयं हि प्रत्यभिज्ञानविषयः । न च तत् स्वरथेनोपलक्ष्यते तस्यानुभूतिविषयत्वात् । नापि प्रत्यक्षेण तस्य वर्तमानविवर्तवर्तित्वात् ।

यदप्युक्तम् । ताभ्यां भिन्नमन्यद्विज्ञानं नास्तीति तदप्युक्तम् । अग्नेदपरामर्शरूपतया भिन्नस्यैवावभासनात् । न च तयोपपत्तयोरस्य वा भेदपरामर्शात्मकत्वमस्ति किमिदं विषय-
त्वात् । न चैतत् प्रत्यक्षेणान्तर्भवन्ननुमाने वा तयोः पुरोऽप्यख्यतार्थविषयत्वेनाविनाभूत-
लिङ्गसम्भावितार्थविषयत्वेन च पूर्वोपरविकारव्यापकत्वाविषयत्वात् । नापि स्वरथे
तेनापि तद्वैकल्यस्याविषयैकरथात् ।

अथ संस्कारस्वरथसङ्घटनमिन्द्रियमेव प्रत्यभिज्ञानं जनयतीतीन्द्रियज्जाध्यक्षमेवेति न प्रमाणांतरमित्यपरः । सोऽप्यतिवालिश एव स्वविषयाभिसुखेन प्रवर्तमानस्येन्द्रियस्य सङ्कारिश्नतसमवधानेऽपि विषयान्तरप्रवृत्तिलक्षणातिशयायोगात् । विषयान्तरज्ज्वलीत-
साम्प्रतिकारव्याप्यैकद्वयमिन्द्रियाणां रूपादिगोचरचारित्वेन चरितार्थत्वाच्च । नाप्यदृष्ट-
सङ्कारिषयपेक्षमिन्द्रियमेकत्वविषयमुक्तदोषाद्वै ।

किञ्चादृष्टसंस्कारादिषुपेक्षादेवात्मनः तद्विज्ञानमिति किं न कल्प्यते । दृश्यते हि । स्वप्रसारस्थतचाच्छालिकादिद्विद्यासं कृताङ्गात्मनो विशिष्टज्ञानोत्पत्तिरिति ।

नन्वज्ञानादिसंस्कृतमपि कर्तुः सातिशयमुपलक्ष्यत् इति चेत् न । तस्य स्वार्थानति-
क्रमेणैवातिशयोपलक्ष्यः न विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयस्य । तथाचोक्तम् -

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूरसूक्ष्मादिदृष्टो स्यात् न रूपे औत्पत्तितः ॥

इति । नन्वस्य वार्तिकस्य सर्वत्रप्रतिषेधपरत्वात् विषयो दृष्टान्त इति चेत् न । इन्द्रियाणां विषयान्तरप्रवृत्तावतिशयाभावमात्रे सादृश्यात् दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । नहि सर्वत्र दृष्टान्तधर्मी दृष्टान्तिके भवितुमर्हति । अन्यथा दृष्टान्त एव न स्यादिति । ततः ख्यतं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामर्थान्तरं प्रत्यभिज्ञानं सामग्रीस्वरूपभेदादिति । न चैतदप्रमाणम् । ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानस्यार्थक्रियायाभिविषंवादात् प्रत्यक्षवदिति । न चैकत्वापलापे कन्धमोक्षादिव्यवस्था । एकत्वाभावे ब्रह्मस्यैव मोक्षादेर्घृहीतसम्बन्धस्यैव लिङ्गस्यादर्शनादनु-
मानस्य च व्यवस्थायोगादिति । न चास्य विषये बाधकप्रमाणसङ्गावादाप्रमाणाख्यं तद्विषये प्रत्यक्षस्य सैद्धिकस्य चापवृत्तेः । प्रवृत्तौ वा प्रत्युत बाधकत्वमेव न बाधकत्वमित्यलमिति-
प्रसङ्गेन ॥ तथा सौगतस्य प्रमाणसंख्याविरोधिविषयस्तबाधं तर्काख्यमुपलोकत एव । न चैतत्प्रत्यक्षे अन्तर्भवति । साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावस्य साकल्येन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि तद्विद्यतो व्यापारान् कर्तुं शक्नोति । अविचारकत्वात् सङ्निहितविषयत्वाच्च । नाप्यनुमाने तस्यापि देशादिविषयविशिष्टत्वेन व्याख्यविषयत्वात् । तद्विषयत्वे वा प्रकृता-
नुमानान्तरविकल्पद्वयानतिक्रमात् । तत्र प्रकृतानुमानेन व्याप्तिप्रतिपत्तावितरेतराश्रयत्व-
प्रसङ्गः । व्याप्तौ हि प्रतिपन्नायीम् अनुमानस्यैवात्मनसाहादयति । तदात्मलाभे च व्याप्ति-
प्रतिपत्तिरिति । अनुमानान्तरेणाविनाभावप्रतिपत्तावनवस्थ्याचमूरपरपक्षचर्तुं चञ्चलीति ।

नानुमानगम्या ध्यामिः । नापि सांख्यादिपरिकल्पितेरागमोपमानार्थापत्तभावेः साकल्येनाविनाभाववावगतिः । तेषां सम्यक्संपृहीतसादृश्यान्धानन्यभ्रूताभावाविषयत्वेन व्याख्यविषयत्वात् । परेक्षथानभ्युपगमाच्च ।

अथ प्रत्यक्षदृष्टभावाविकल्पत्वात् साकल्येन साध्यसाधनभावप्रतिपत्तेर्न प्रमाणांतरं तदर्थं

सुगममित्यपरः । सोऽपि न युक्तश्चादी । विकृत्यस्याध्यक्षहोतृविषयस्य तदग्रहीतविषयस्य वा तद्ग्रहव्यापकत्वमाद्यौ पक्षे दर्शनस्यैव तदनन्तरभाविनिर्णयस्यापि नियतविषयत्वेन व्याप्त्यगोचरत्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि विकृत्यद्वयमुपपद्योक्तं एव । तद्विकृत्यज्ञानं प्रमाणमन्यथा वेति । प्रथमपक्षे प्रमाणात्तरमनुमन्तव्यं प्रमाणद्वयैऽनुन्तर्भावात् । उत्तरपक्षे तु न ततोऽनुमानव्यवस्था । न हि व्याप्तिज्ञानैस्याप्रामाण्ये तत्पूर्वकमनुमानं प्रमाणमाहन्ति । संदिग्धादिलिङ्गादप्युत्पद्यमानस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततो व्याप्तिज्ञानं सविकृत्यकमविसंवादात्कञ्च । प्रमाणं प्रमाणाद्वयादन्यदभ्युपगम्यमिति । च सौगताभिमतप्रमाणाख्यानियमः । एतेनानुपलम्भात् कारणाव्यापकानुपलम्भाच्च कारणाव्याप्यव्यापकभावसंवित्तिरिति वदन्नपि प्रयुक्तः । अनुपलम्भस्य प्रत्यक्षविशेषत्वेन कारणाद्यनुपलम्भस्य च लिङ्गत्वेन तज्जनितस्यानुमात्तत्वात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहणपक्षोपक्षिसदोषानुषङ्गात् ।

एतेन प्रत्यक्षफलैर्नोद्वापोहविकृत्यज्ञानेन व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्यप्यास्ताम् । प्रत्यक्षफलस्यापि प्रत्यक्षानुमानयोरन्यतरत्वे व्याप्तिरविषयीकरणात् । तदन्यत्वे च प्रमाणात्तरत्वमनिवार्यमिति । अथ व्याप्तिविकृत्यस्य फलत्वान्न प्रामाण्यमिति न युक्तम् । फलस्यानुमानलक्षणफलहेतुतया प्रमाणात्त्वाविरोधित्वात् । यथा सन्निकषफलस्यापि विशेषणज्ञानस्य विशेष्यज्ञानलक्षणफलापेक्षया प्रमाणात्त्वमिति न वैशेषिकाभ्युपगतोद्वापोहविकृत्यः प्रमाणात्तरत्वमिति वर्तते । एतेन त्रि-चतुः-पञ्च-षट्प्रमाणवादिनोऽपि सांख्याक्षणादप्रभाकरजैमिनयः स्वप्रमाणसंख्या न व्यवस्थापयितुं क्षमा इति प्रतिपादितमवगतव्यसुक्तन्यायेन स्मृतिप्रत्यक्षज्ञानतर्काणां तदभ्युपगतप्रमाणासंख्यापरिपन्थित्वादिति । प्रत्यक्षेतरभेदात् द्वे एव प्रमाणे इति स्थितम् ॥ २ ॥

अथ प्रमाणभेदस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ३ ॥

क्षमामिति वर्तते । प्रत्यक्षमिति धर्मनिर्देशः । विशदज्ञानात्मकं साध्यम् । प्रत्यक्षत्वादिति हेतुः । तथाहि प्रत्यक्षं विशदज्ञानात्मकमेव प्रत्यक्षत्वात् । यन्न विशदज्ञानात्मकं तन्न प्रत्यक्षं यथा परोक्षम् । प्रत्यक्षञ्च विवादापन्नम् । तस्माद्विशदज्ञानात्मकमिति प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धौ हेतुरिति चेत् । का पुनः प्रतिज्ञा तदेकदेशो वा । धर्मिधर्मसंयुतायः प्रतिज्ञा । तदेकदेशो धर्मो धर्मी वा । हेतुः प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्ध इति चेन्न । धर्मिणो हेतुत्वे असिद्धत्वायोगात् । धर्मिणो हेतुत्वे अनन्वयदोष इति चेन्न । विशेषस्य धर्मित्वात् । सामान्यस्य च हेतुत्वात् । तस्य च विशेषेऽनुगमो विशेषनिविष्टत्वात् सामान्यस्य ।

अथ साध्यधर्मस्य हेतुत्वे प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वमिति । तदप्यसदुपपत्तम् । साध्यस्य स्वरूपेणैवासिद्धत्वात् । न प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वेन तस्यासिद्धत्वम् । धर्मिणा व्यभिचार्यात् । सपक्षे वृत्तभावाद्देतोरनन्वय इत्यप्यसत् । सत्त्वभावानां कारणभङ्गसङ्गममेवाङ्गशृङ्गारं अङ्गीकुर्वतां तथागतानां सत्त्वादिहेतूनां अनुदयप्रसङ्गात् । विपक्षे बाधकप्रमाणभावात् पक्षव्यापकत्वाच्च अनन्वयवस्त्वं प्रकृतेऽपि समानम् ॥ ३ ॥

इदानीं श्लोक्तमेव विशदत्वं व्याचष्टुं ॥ ४ ॥

एकस्याः प्रतीतेरन्या प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरम् । तेनाव्यवधानं तेभ्य प्रतिभासनं वैशद्यम् । यद्यप्यवधायक्यावप्रतिप्रतीतिभ्यां व्यवधानं तथापि न परोक्षत्वं विषयविषयिणोर्भेदेनाप्रतिपत्तः । यत्र विषयविषयिणोर्भेदे सति व्यवधानं, तत्र परोक्षत्वम् । तदनुमानाध्यक्षविषयस्यैकात्म्यग्राहस्याग्रेरभिन्नस्योपलम्भात् अध्यक्षस्य परोक्षतेति । तदप्युक्तं भिन्नविषयत्वा-

भावात् । विशदश्रवणमप्राज्ञानां भिन्नविषयः, प्रतीतिः प्रतीत्यन्तरमुच्यते नान्यदिति न कोषः । न केवलमेतदेवं विशेषवत्तया वा प्रतिभाषनं सर्विशेषवर्णसंख्यानां ग्रहणं वैशद्यम् ॥ ४ ॥

तच्च प्रत्यक्षं द्वेषा । मुख्यसंज्ञाव्यवहारभेदादिति भूतविकृतौ प्रथमं सांख्यव्यवहारिक-प्रत्यक्षस्योत्पादिकां सामग्रीं तद्वदञ्च ग्राह ॥ ५ ॥

विशदं ज्ञानमिति चानुवर्तते । देशतो विशदं ज्ञानं सांख्यव्यवहारिकमित्यर्थः । समीचीनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपौ व्यवहारः संख्यव्यवहारः । तत्र भवं सांख्यव्यवहारिकम् । भूयः किमूतम् । इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् । इन्द्रियं चक्षुरादि । अनिन्द्रियं मनः । ते निमित्तं कारणं यस्य । समस्तं व्यस्तञ्च कारणमभ्युपगन्तव्यम् । इन्द्रियप्राधान्याइनिन्द्रियवलाधानाहुपजात-मिन्द्रियप्रत्यक्षम् । तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमवग्रहादिधारणोपर्यन्ततया चतुर्विधमपि ब्रह्मादिहादश-भेदमष्टचत्वारिंशत्सुखं प्रतीन्द्रियं प्रतिपत्तव्यम् । अनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य चोक्तप्रकारेणाष्ट-चत्वारिंशद्भेदेन मनोनयनरहितानां चतुर्णांमपि इन्द्रियाणां व्यञ्जनग्रहस्याष्टचत्वारिंश-द्वेदेन च समुदितस्येन्द्रियानिन्द्रियप्रत्यक्षस्य षट्त्रिंशदुत्तरां त्रिंशती संख्या प्रतिपत्तव्या ।

ननु स्वसंवेदनभेदमन्यदपि प्रत्यक्षमस्ति तत् कथं नोक्तमिति न वाच्यम् । तस्य सुखादि-ज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य मानसप्रत्यक्षत्वात् । इन्द्रियज्ञानस्वरूपसंवेदनस्य चेन्द्रियमत्तत्वात् । अन्यथा तस्य व्यवसायायोगात् । स्रत्यादिस्वरूपसंवेदनं मानसमेवेति नापरं स्वसंवेदनं नामाध्यक्षमस्ति ॥ ५ ॥

ननु प्रत्यक्षस्योत्पादकं कारणं वदता ग्रन्थकारिण इन्द्रियानिन्द्रियवदर्थालोकावपि किं न कारणत्वेनोक्तौ । तद्वचने कारणानां साकल्यस्यासंग्रहादिनेयव्यामोह एव स्यात् तदियत्तानवधारणात् । न च भगवतः परमकारुणिकस्य चेष्टा'तद्गामोहाय प्रभवतीत्या-शङ्कायासुच्यते । सुगममेतत् ॥ ६ ॥

ननु वाञ्छालोकाभावं विहाय तमसोऽन्यस्याभावात् साधनद्विकलो दृष्टान्त इति नेवमेवं सति वाञ्छालोकस्यापि तसोभावात् अन्यस्यासम्भवात् तेजोद्वयस्यासम्भव इति । त्रिस्तरेणैतदलङ्कारे प्रतिपादितं बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥

अत्रैव साध्यं चैत्वन्तरमाह ॥ ७ ॥

अत्र व्याप्तिः । यद्यस्यान्वयव्यतिरेको नानुविदधाति न तत्तत्कारणकं यथा कोशोऽङ्कज्ञानम् । नानुविधत्ते च ज्ञानमर्थान्वयव्यतिरेकाविति । तथा आलोकोऽपि । यत्तावान् विशेषस्तत्र नक्तञ्जरदृष्टान्त इति । नक्तञ्जरा मार्जारादयः ॥ ७ ॥

ननु विज्ञानमर्थजनितमर्थकारञ्जर्यस्य ग्राहकं तदुत्पत्तिमन्तरेण विषयं प्रति नियमायोगात् । तदुत्पत्तरालोकादात्रविशिष्टत्वात् तादृष्यर्षाहताया एव तस्यास्तं प्रति नियमहेतुत्वात् । भिन्नकालत्वेऽपि ज्ञानज्ञेययोर्ग्राह्यग्राहकभावाविरोधात् । तथाचाक्तम् -

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव युक्तिज्ञानदाकारार्पणमम् ॥

इत्याशङ्क्यामिदमाह ॥ ८ ॥

अर्थाजन्यमप्यर्थप्रकाशकमित्यर्थः । अतज्जन्यत्वमुपलक्षणं तेनात्काकारमपि इत्यर्थः । उभयत्रैपि प्रदीपो दृष्टान्तः । यथा प्रदीपस्यातज्जन्यत्वात्कारधारिणोऽपि तत्प्रकाशकत्वं तथा ज्ञानस्यापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु यद्यर्थोऽज्ञातस्वार्थरूपाननुकारिणो ज्ञानस्वार्थसंज्ञात्कारित्वं तत्र निश्चितदिग्-
देशकालवर्तिपर्ययप्रकाशप्रतिनियमे चेतोरभावात् सर्वं त्रिज्ञानमप्रतिनियतविषयस्यादिति
शङ्कायामाह ॥ ९ ॥

स्वान्ति च तान्वावरणानि च ध्यावरणानि तेषां तय उदयाभावकोषामेव सदवस्था
उपश्रमः तावैव लक्षणं यस्याः योग्यतायाः । तथा हेतुधृतया प्रतिनिधतमर्थं व्यवस्थापयति ।
प्रत्यक्षमिति शेषः । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं ततो नोक्तदोष इत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यं कल्प-
यित्वापि साद्रूप्यं तदुत्पत्तिं तदध्यवसायञ्च योग्यतविश्रमभ्युपगन्त्या । तद्रूपञ्च समानार्थः
तदुत्पत्तिरिन्द्रियादिभिः तद्रूपस्यापि समानार्थसमनन्तरप्रत्यये तत्प्रतिनियथापि ह्युक्ते शङ्का
पाताकारज्ञानेन व्यभिचाराद् योग्यताश्रयणमेव श्रेय इति । एतेन यदुक्तं परेण -

अर्थेन घटयत्येनां न हि सुक्तायंरूपताम् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपताम् ॥ इति

तद्विरक्तं समानार्थाकारनानाज्ञानेषु भूयरूपतायाः शङ्कावात् । न च परेषां साहच्यं
नामाकि वस्तुधृतमिति योग्यतयैवमर्थप्रतिनियम इति स्थितम् ॥ ९ ॥

इदानीं कारणत्वात् परिच्छेद्योऽर्थ इति मतं निराकरोति ॥ १० ॥

कारणादिकारणं न परिच्छेद्यमिदमेव व्यभिचारः । न ब्रूमः कारणत्वात् परिच्छेद्यत्वं
अपि तु परिच्छेद्यत्वात् कारणत्वमिति चेन्न । तथापि कोशोऽुक्तादिना व्यभिचारात् ॥ १० ॥

इदानीमतीन्द्रियप्रत्यक्षं व्याचष्टे ॥ ११ ॥

सामग्री द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणा । तस्या विशेषः समग्रतालक्षणत्वेन विश्लेषितानि
अखिलान्वावरणानि येन तत्तथोक्तम् । किं विशिष्टम् । अतीन्द्रियमिन्द्रियातिक्रान्तम् । पुन-
रपि कौटुम्भशेषतः सामख्येन विशदम् । अशेषतो वैशद्ये किं कारणमिति चेत् प्रतिबन्धाभाव
इति ब्रूमः । तथापि किं कारणमिति चेत् । अतीन्द्रियत्वमनावरणत्वञ्चेति ब्रूमः ॥ ११ ॥

एतदपि कुत इत्याह ॥ १२ ॥

नन्ववधिमनःपर्याययोरनेनारुग्रहादव्यापकमेतल्लक्षणमिति न वाच्यम् । तयोरपि
स्वविषये अशेषतो विशदत्वाद्विधर्मसंभूवात् । न चैवं मतिश्रुतयोरित्यादिप्रसिद्धाहारः ।
तदतदतीन्द्रियमवधिमनःपर्यायपर्यवसायभेदात् । त्रिविधमपि मुख्यं प्रत्यक्षमात्मसंज्ञविधमात्रा-
पेक्षत्वादिति ।

नन्वशेषविषयविशदावभाषिज्ञानस्य तद्वतो वा प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाविषयत्वे-
नाभावप्रमाणविषयविषयधरविषयस्तत्ताकत्वात् कस्य सुखत्वम् । तथा हि नाद्यक्षमशेष-
विषयं तस्य रूपादिनियतगाः चरचारित्वात् संबद्धवर्तमानव्यभिचारः । न चाशेषवेदी
संबद्धो वर्तमानश्चेति ।

नाप्यनुमानात्तत्सिद्धिरनुमानं हि गृहीतसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टे बुद्धिः । न
च सर्वेष्वज्ञावाविनाभाविकार्यलिङ्गं स्वभावलिङ्गं वा संप्रशामः । तज्ज्ञप्तेः पूर्वं तत्त्व-
भवस्य तत्कार्यस्य वा तत्सङ्गावाविनाभाविकार्यनिश्चेतुमशक्तः । नाप्यागमात् तत्सङ्गावः ।
स हि नित्योऽनित्यो वा तत्सङ्गावं भावयेत् । न तावन्नित्यं । तस्याप्येवादेवस्य कर्म-
विशेषसंस्तरपरत्वेण पुरुषविशेषावरोधकत्वायोगात् । अनादिः प्रागस्यादिमत्युपशवाचक-
त्वघटनाच्च ।

नाप्यनित्य आगमः सर्वज्ञं सधयति तस्यापि तत्त्वतीत्य तन्नश्यमन्तरेण प्रामाण्या

निश्चयीत् । इतरैतराश्रयत्वञ्च । इतरप्रतीक्षस्य त्वनासादितप्रमाणभावस्याशेषज्ञरूपण-
परत्वं नैतरासम्भाव्यमिति । अद्वैतसदृशस्य परस्य ग्रहणासम्भवाच्च नोपमानमनन्यथाभूत-
स्वार्थस्याभावाद्गार्थोपत्तिरपि सर्वज्ञावरोधिकेति । धर्माद्युपदेशस्य व्यामोहादपि सम्भवात् ।
द्विविधो ह्युपदेशः सत्यगमिथ्योपदेशभेदेति । तत्र सन्त्वादीनां सत्यगुपदेशो यथार्थज्ञानोदय-
वेदमूलत्वात् । बुद्धादीनान्तु व्यामोहपूर्वकैः तदमूलत्वात् । तेषामवेदार्थज्ञत्वात् । ततः
प्रमाणपञ्चकाविषयत्वादभासप्रमाणस्यैव प्रवृत्तिस्तेन चाभाव एव ज्ञायते । भावांशे प्रत्य-
क्षादिप्रमाणीपञ्चकस्य व्यापारादिति ।

• अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वमशेषज्ञस्येति । तदुक्तम् ।
तदग्राहकस्यानुमानस्य सम्भवात् । तथाहि कश्चित् पुरुषः सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहण-
स्वभावत्वे सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययमत्वात् । यद् यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रतीक्षप्रति-
बन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि । यथापगततिमिरलोचनं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे
सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययस्य विवादापन्नः कश्चिदिति सकलपदार्थग्रहणस्वभावत्वं नात्मनो
सिद्धम् । चोदनातः सकलपदार्थपरिज्ञानस्यान्याथायोगादस्यैवादर्शद्वैतप्रतीक्षेतिरिति । व्याप्ति-
ज्ञानात्पत्तिबलाच्चाशेषविषयज्ञानसम्भवः । केवलं वैशद्यं विवादः •

तत्र चावरणापगम एव कारणं रजोनीहाराद्याकृतार्थज्ञानस्यैव तदपगम इति प्रतीक्ष-
प्रतिबन्धप्रत्ययत्वं कथमिति चेदुच्यते दोषावरणे क्वचिन्निर्मूलं प्रलयसुप्तप्रजतः प्रकृष्यमाण-
हानिकत्वात् । यस्य प्रकृष्यमाणा हानिः स क्वचिन्निर्मूलं प्रलयसुप्तप्रजति यथागुप्टपाका-
पसारितकिट्टकालिकाद्यन्तरङ्गवर्धरङ्गमलद्वयात्मनि ह्यसि मलमिति । निष्ठासातिशयवती
च दोषावरणे इति कथं पुनर्विवादाध्यासितस्य ज्ञानस्यावरणं सिद्धं प्रतिषेधस्य विधिपूर्व-
कत्वात् इति ॥

• अत्रोच्यते । विवादापन्नं ज्ञानं सावरणमविशदतया स्वविषयावबोधकत्वाद्वाद्गो-
नीहाराद्यन्तरितार्थज्ञानवदिति । न चात्मनोऽमूर्त्तत्वादावरणावृत्तयोः । अमूर्त्तया अपि
चेतनाशक्तेर्मदिरामदनकोद्वृत्तिभिरावरणोपपत्तेः । न चेन्द्रियस्य तैरावरणम् इन्द्रियाणा-
मचेतनानामप्यनावृत्तप्रख्यत्वात् स्मृत्यादिप्रतिबन्धाप्रयोगात् । नापि मनसस्तैरावरणमात्म-
न्यतिरेकेणापरस्य मनसो निषेत्स्यमानत्वात् । ततो नामूर्त्तस्यावरणाभावः । अतो नासिद्धं
तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रतीक्षप्रतिबन्धप्रत्ययत्वम् । नापि विरुद्धं विपरीतनिश्चिता-
विनाभावाभावात् । नाप्यनेकान्तिकं शेषतः सामर्थ्येन वा विपक्षे वृत्तरभावात् । विपरी-
तार्थोपस्थापकप्रत्यक्षागमासम्भवाद्ग कालाययोपैदिष्टत्वम् । नापि सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतिपक्ष-
साधनस्य हेतोरभावात् •

• अथेदमस्यैव विवादापन्नः पुरुषो नाशेषज्ञः वक्तृत्वात् पुरुषत्वात् पाथ्यादिमत्त्वाच्च
रथ्यापुरुषवदिति । नैतच्चारु । वक्तृत्वादेरसम्यग्धेतुत्वात् । वक्तृत्वं हि दृष्टुंविशुद्धार्थवक्तृत्वं
तदविरुद्धवक्तृत्वं वक्तृत्वसामान्यं वा । गत्यन्तरायात् । न तावत् प्रथमः पन्नः सिद्धसाध्य-
तानुषङ्गात् । नापि वैद्वैतीयः पक्षः विरुद्धत्वात् । तदविरुद्धवक्तृत्वं हि ज्ञानातिशयमन्तरेण
नोपपद्यत इति । वक्तृत्वस्यामान्यमपि विपक्षविरुद्धत्वात् न प्रकृतसाध्यसाधनायात् ज्ञान-
प्रकर्षं वक्तृत्वापकर्षदर्शनात् । प्रत्युत ज्ञानातिशयवृत्तो वचनातिशयस्यैव सम्भवात् ।

• एतेन पुरुषत्वमपि निरस्तम् । पुरुषत्वं हि रागादिदोषदूषितं तदा सिद्धसाध्यता ।
तददूषिततु विरुद्धं वैराग्यविज्ञानादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्याशेषज्ञत्वमन्तरेणायोगात् । पुरुषत्व-

सामान्यन्तु सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकमिति सिद्धं सकलपदार्थसाक्षात्कारित्वं कश्चित् पुरुषस्यातोऽनुमानादिति न प्रमाणपञ्चकविषयत्वमशेषज्ञस्य ।

अथास्मिन्ननुमानेऽर्हतः सर्व्वं विश्वमनर्हती वा । अनर्हतश्चैदं द्वाकांशप्रमाणं स्यात् । अर्हतश्चेत् कोऽपि न श्रुत्या सामर्थ्येन व्यवगन्तुं पाय्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुगृहेण वा हेतोः पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वात् इति । तैवैतत्परेषां स्ववधाय कृत्योत्थापनमेवंविधविशेषप्रज्ञस्य सर्व्वज्ञसामान्याभ्युपगमपूर्व्वकत्वात् । अन्यथा न कस्याप्यशेषज्ञत्वमित्येवं वक्तव्यम् ।

प्रसिद्धानुमानेऽप्यस्य दोषस्य सम्भवेन जालुत्तरत्वाच्च । तथाहि नित्यः शब्दः प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वादित्युक्तं व्यापकः शब्दो नित्यः प्रसाध्यते श्रव्यापकर्त्ता वा । यद्यव्यापकः तदा
व्यापकत्वेन उपकल्प्यमानो न कञ्चिदर्थं पुष्पाति । अथ व्यापकः सोऽपि न श्रुत्या सामर्थ्येन
व्यवगम्यते । स्वशक्त्या दृष्टान्तानुगृहेण वा पक्षान्तरेऽपि तुल्यवृत्तित्वादिति । सिद्धमती
निर्दोषात् साधनादशेषज्ञत्वमिति ।

यत्राभावप्रमाणवृत्तितसत्ताकत्वमशेषज्ञस्येति तदयुक्तमेवानुमानस्य तद्ग्राहकस्य
सद्भावे सति प्रमाणपञ्चकभावमूलस्याभावप्रमाणस्योत्थानायोगात् ।

सृष्टीत्वा वस्तुसद्भावं सृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं ज्ञासिनाज्ञानं जायतेऽज्ञानपक्षया ॥

इति च तावत्कं दर्शनम् । तथा च कालत्रयत्रिकोकलक्षणवस्तुसद्भावग्रहणे अनात्रा-
न्यदा सृष्टीतसर्व्वज्ञस्यै च सर्व्वज्ञज्ञानाज्ञानमभावप्रमाणं युक्तम् । नापरथा । न च
कस्यचिद्वर्णागदग्निस्त्रिजगत्त्रिकालज्ञानसुपपद्यते सर्व्वज्ञस्यातीन्द्रियस्य वा । सर्व्वज्ञत्वं हि
चेतोऽधर्मतयातीन्द्रियम् । तदपि न प्राकृतपुरुषविषय इति कथमभावप्रमाणमुदयमाहा-
दयेत् । असर्व्वज्ञस्य तदुत्पादसामग्र्या असम्भवात् । सम्भवे तथा ज्ञानुरेव सर्व्वज्ञत्वमिति ।

अत्राद्युना तदभावसाधनमित्यपि न युक्तं सिद्धसाध्यतानुषङ्गात् । ततः सिद्धं सुख-
मतीन्द्रियज्ञानमशेषतोविशदम् । सर्व्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् अश्रुत्यादिदर्शनं तद्रसा-
स्वादनदोषोऽपि परिहृत एव ।

कथमतीन्द्रियज्ञानस्य वैशल्यामिति चेत् यथा सर्व्वस्वप्रज्ञानस्य भावनाज्ञानस्य
चेति । दृश्यते हि भावनाबलादतद्दृश्यवस्तुनोऽपि विशददर्शनमिति ।

पिहिते कारागारे तमसि च सूक्ष्मसुखाग्रमुर्भये ।

अथि च निम्नीक्षितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥

इति बहुलमुपलम्भात् ।

ननु च नावरणविश्लेषादशेषज्ञत्वमपि तु तत्तुकरणसुखनादिमिहितत्वेन । न ज्ञान
तन्वादीनां बुद्धिमद्भेतुकत्वमसिद्धमनुमानादेस्तस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाहि विमत्यधिकरस-
भावापदं सर्व्वीपूर्व्वततरुतन्वादिनां बुद्धिमद्भेतुकं कार्य्यत्वात् अचेतनोपादानत्वात्सन्निवेश-
विशिष्टत्वाद्वा वस्त्रादिवदिति । आगमोऽपि तदावेदकः श्रूयते ।

विश्वतश्चतुर्भुज विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात् ॥

सं बाहुभ्यां धर्मति स पतत्रैर्दृष्ट्वाभूमौ जनयन् देव रक्षः ॥

तथा व्यासवर्णनञ्च ।

अत्रो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

इंशरमेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभमेव वा ॥

अवाचेतनेरेव परमात्मवादिस्मारणैः पर्याप्तत्वाद्बुद्धिमत्तः कारणस्थानार्थकं अचेतनानां स्वयं कार्योत्पत्तौ व्यापाराधीमात्, सुव्यापित्वत् । न चैवं चेतनस्यैपि चेतनान्तरपूर्वकत्वात् अनवस्था तस्य सकलपुरुषैश्चिद्वृत्तानिरतिशयत्वात् सर्वज्ञत्वैजस्य क्लेशकर्माविपाकाशयैर-परासृष्टत्वात् अनादिभूतानश्वरज्ञानसम्बन्धत्वात् ।

यदाह पतञ्जलिः क्लेशकर्माविपाकाशयैरपरासृष्टः 'पुरुषविशेष ईश्वरः । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञवीजम् । स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनावच्छेदिति च' ।

शैश्वर्यमप्रतिवृत्तं सहजो विराग-
कर्तृमर्निर्गर्जनाता वशिष्ठेन्द्रियेषु ।
आत्यन्तिकं सुखमनावरणा च शक्ति-
ज्ञानेष्व सर्वविषयं भगवन्तदेव ॥

इत्यवधूतवचनाच्च । न चात्र कार्यत्वमासङ्गं सावयवत्वेन कार्यत्वविद्युः । नापि विरुद्धं विपक्ष एव वृत्तभावात् । नाप्यनेकान्तिकं विपक्षे परमाण्वादावप्रवृत्तेः । प्रतिपक्ष-विद्युनिबन्धनस्य साधनान्तरस्याभावात् न प्रकरणसमम् ।

अथ तन्वादिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति दृष्टकर्तृकप्रासङ्गादिविलक्षणत्वात् आका-शादिवदित्यस्यैव प्रतिपक्षसाधनमिति । नैतद्युक्तं ज्ञेयोरसङ्गत्वात् । सन्निवेशविशेषवृत्तेन प्रासादादिष्वमानजातीयत्वेन तन्वादीनामुपलम्भात् ।

अथ यादृशः प्रासादादौ सन्निवेशविशेषो दृष्टः न तादृशसन्वादाविति चेत् न सर्वोत्पन्ना सद्रुशस्य कश्चिदप्यभावात् । सातिशयकर्मनिवेशो हि सातिशयं कर्तारं गमयति प्रासादादिवत् । न च दृष्टकर्तृकादृष्टकर्तृकाभ्यां बुद्धिमद्विमित्तरत्वविद्युः कृत्रिमैर्मिथि-मुक्ताफलादिभिर्व्यभिचारात् । एतेनाचेतनोपादानत्वादिकमपि स्वमर्थितमिति वृत्तं बुद्धि-मद्वेतुकत्वं ततश्च सर्ववैदित्वमिति ।

तदेतत्सर्वमनुमानमुद्राद्रविश्वरूपद्रव्यचनमेव कार्यत्वादेरसम्भवेतुत्वेन तज्जनित-ज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वात् । तथाहि कार्यत्वं स्वकारणसत्तासमवायः स्याद् असूत्वा भावित्वम् अक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वं कारणव्यापारानुविधायित्वं वा स्यात् गत्यन्तराभावात् । अथाद्यः पक्षस्तदा योगिनामशेषकर्मप्रक्षये पक्षान्तःपातिनि हेतोः कार्यत्वलक्षणस्याप्रवृत्तेः भागास्मिद्वत्त्वम् । न च तत्र सत्तासमीवायः स्वकारणसमवायो वा समस्ति तत्प्रसयस्य प्रध्वंसरूपत्वेन सत्तासमवाययोरभावात् । सत्ताया द्रव्यगुणक्रिया-धारत्वाभ्यनुज्ञानात् समवायस्य च परैः द्रव्यादिपञ्चपदार्थवृत्तित्वाभ्युपगमात् ।

अथाभावपरिच्छेदेन भावस्यैव शिव्यदाध्यासितस्य पक्षीकरणाद्व्याप्य दोषः प्रवेशमार्गिति चेत् । तर्हि मुक्तमर्थिनां तदर्थमीश्वराराधनमनर्थकमेव स्यात् तत्र तस्याकिञ्चित्कारत्वात् । सत्ता-समवायस्य विचारमधिरोहतः श्रुतथा विशीर्यमाणत्वात् । स्वरूपासिद्धञ्च कार्यत्वम् । स हि समुत्पन्नानां भवेदुत्पद्यमानानांश्वा । यद्युत्पन्नानां सतामसतां वा ? न तावद्दसतां खरविधा-शादेरपि तत्प्रसङ्गात् । सताञ्जेत् । सत्तासमवायस्य स्वतो वा । न तावत् सत्तासमवाया-दनवस्थाप्रसङ्गात् । प्राणुक्तुविकल्पहृयानतिवृत्तेः । स्वतःसतान्तु सत्तासमवायानर्थक्यम् ।

अथोत्पद्यमानानां सत्तासम्बन्धनिष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमादिति मतम् । तदत्र सत्तासम्बन्ध उल्पादाद्भिन्नः किं वा अभिन्नः ? इति । यदि भिन्नसदोत्पत्तेरसत्त्वा-विशेषादुत्पत्तरभावयोः किं कृतो भेदः ।

अथोत्पत्तिरसमाक्रान्तवस्तुसत्त्वेनोत्पत्तिरूपि तथा व्यभिचिभूतं इति मतं तदप्यतिजाड्य-
वर्जितमेवोत्पत्तिरसत्त्वं प्रति विवादे वस्तुसत्त्वस्यातिदुर्घटत्वात् । इतरतराश्वत्थोपश्व ।
इत्युत्पत्तिरसत्त्वे वस्तुनि त्रदेककालीनसत्तासम्बन्धावगमः तदवगमे च तत्रत्यसत्त्वेनो-
त्पत्तिरसत्त्वदिश्य इति ।

अथेतद्दोषपरिजिहीर्षया तयोरेकमप्यनुज्ञायते । तर्हि तत्सम्बन्ध एव कार्यत्वमिति ।
ततो बुद्धिमद्भेदोक्तत्वे गगनादिभिरनैकैः । एतेन स्वकारणसम्बन्धोऽपि चिन्तितः ।

अथोभयसम्बन्धो कार्यत्वमिति मतिः । सापि न युक्ता । तत्सम्बन्धस्यापि कादा-
चित्कत्वे समवायस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् घटादिवत् । अकादाचित्कत्वे सर्वदोषलम्भाप्रसङ्गः ।

अथ वस्तुत्पादककारणानां सन्निधानाभावाद् सर्वदोषलम्भाप्रसङ्गः । ननु वस्तुत्पत्तयर्थं
कारणानां व्यापारिः । उत्यादश्च स्वकारणसत्तासमवायुः । स च सर्वदोषापक्षि इति तदर्थं
कारणापादानमनर्थकमेव स्यात् । अभिव्यक्तार्थं सत्तुपादानमित्यपि वार्तम् । वस्तुत्पादा-
पेक्षयाभिव्यक्तेरघटनात् । वस्तुत्पेक्षयाभिव्यक्तौ कारणसम्भातात् प्रागपि कार्यवस्तुसद्भाव-
प्रसङ्गात् । उत्यादस्याप्यभिव्यक्तिसम्भाव्या । स्वकारणसत्तासम्बन्धलक्षणस्योत्यादस्यापि
कारणव्यापारात्प्राक्सद्भावे वस्तुसद्भावप्रसङ्गात् । तल्लक्षणत्वाद्वस्तुसत्त्वस्य । प्राक्सत् एव
हि केनचित् तिरोहितस्याभिव्यक्तौद्वाभिव्यक्तिसम्भित्तिरोहितस्य घटस्यैव प्रदीपादिनेति ।
तद्वाभिव्यक्तार्थं कारणोपादानं युक्तम् ।

तद्गुणस्वकारणसत्तासम्बन्धः कार्यत्वम् । नाप्यभूत्वाभावित्वं तस्यापि विचारासह-
त्वात् । अभूत्वाभावित्वं हि भिन्नकार्यक्रियाद्वयाधिकरणभूते कर्त्तारि सिद्धे सिद्धिमध्यास्ते
हान्तपदविशेषितवत्कार्यत्वात् शुक्ला ब्रह्मतीत्यादिवत्कार्यवत् । न चात्र भवनाभवनयो-
राधारभूतस्य कर्त्तारनुभवोऽस्ति । अभवनाधारस्याविरुद्धान्त्वेन भावनाधारस्य च विद्य-
मानतया भावाभावयोरेकाग्रविरोधात् । अविरोधे च तयोः पर्यायमात्रशेष भेदो न
वास्तव इति ।

अस्तु वा यथाकथञ्चिदभूत्वा भावित्वं तथापि तन्वादे सर्वज्ञानभ्युपगमात् भागा-
चिद्वत् । न हि महीधराकूपारारामादयः प्रागभूत्वा भवन्तोऽभ्युपगम्यन्ते परैस्तेषां तैः
सर्वज्ञावस्थानाभ्युपगमात् ।

अथ सावयवत्वेन तेषामपि सादित्वं प्रसाध्यते तदप्यशिक्षितलक्षितम् । अवयवेषु
वृत्तेरवयवैरारभ्यत्वेन च सावयवत्वानुपपत्तेः । प्रथमपक्षे अवयवसामान्येनानेकान्तात् ।
द्वितीयपक्षे साध्याविशिष्टत्वात् ।

अथ सन्निवेश एव सावयवत्वम् । तच्च घटादिवत् । पृथिव्याशानुपलभ्यते इत्यभूत्वा
भावित्वमभिधीयते । तदप्यपेक्षलम् । सन्निवेशस्यापि विचारासहत्वात् । स सावयव-
सम्बन्धो भवेत् रचनाविशेषो वा । यद्यवयवसम्बन्धस्तदा गगनादिनानेकान्तः । सकल-
भूर्तिमद्भूयसंयोगनिबन्धनप्रदेशनानात्वस्य सद्भावात् ।

अथोपचरिता एव तत्र प्रदेशा इति चेत् । तर्हि सकलभूर्तिमद्भूयसम्बन्धस्यापि
उपचरितत्वात् सर्वगतत्वमप्युपचरितं स्यात् । श्रीत्रयार्थकारत्वञ्च न स्यात् उपचरित-
प्रदेशरूपत्वात् । धर्मरदिना संस्कारान्ततः सत्ययुक्तम् । उपचरितस्यासदूपस्य तेनोपकारा-
यागात् खरविषाणस्यैव ततो न किञ्चिदेतत् ।

अथ रचनाविशेषः तदा परं प्रति भागाचिद्वत्त्वं तदवयवमेवेति नाभूत्वाभावित्वं

विचारं सहेते । नाप्यक्रियाङ्गिर्नोऽपि कृतबुद्धुत्वादकत्वम् । तद्धि कृतसमयस्याकृतसमयस्य वा भवेत् । कृतसमयस्य चेत् गगनादेरपि बुद्धिमद्वेतुकत्वं स्यात् । तथापि खननोत्खेचनात् कृतमिति पृथेकसङ्केतस्य कृतबुद्धिसम्भवात् । सा मिथ्येति चेत् भवद्दीयापि किं न स्यात् । बाधासङ्गावस्य प्रतिप्रमाणद्विरोधस्य चान्यत्रापि संमानत्वात् । प्रत्यक्षोभयत्रापि कर्तुरग्रदृशात् । तिलादिकं बुद्धिमद्वेतुकं न भवति अस्मदाद्यनवग्राह्यपरिमाणाधारत्वात् गगनादिवदिति प्रमाणस्य साधारणत्वात् ।

तन्न कृतसमयस्य कृतबुद्धुत्वादकत्वम् । नाप्यकृतसमयस्यासिद्धत्वादेविप्रतिपत्ति-
प्रसङ्गाच्च । कारणव्यापारानुविधायित्वञ्च कारणमात्रापेक्षया यदीष्यते तदा दिरुद्धं
साधनम् । कारणविशेषापेक्षया चेदितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि कारणविशेषे बुद्धिमति
तदपेक्षया कारणव्यापारानुविधायित्वं कार्यत्वं तत्सिद्धिशेषसिद्धिरिति सिद्धिद्वेषविशिष्टत्वम-
चेतनोपादानत्वञ्चोक्तदोषदुष्टत्वान्न प्रपञ्च चिन्त्यते । स्वरूपमागासिद्धत्वापेक्षत्रापि सुलभ-
त्वात् । विरुद्धाश्चामी हेतवो दृष्टान्तात्प्रद्वेषेण अशरीरासर्वज्ञपूर्वकत्वसाधनात् । न धूमात्
पावकानुमानेऽप्ययं दोषः । नत्र तर्कापार्थादिविशेषाधारानुमानव्याप्तधूर्तस्य दर्शनात् ।

नेवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्सामान्येन कार्यत्वस्य व्याप्तिः । सर्वज्ञस्य
कर्तुरतोऽनुमानात् प्रागसिद्धत्वात् । व्यभिचारिणश्चाम्ये हेतवः बुद्धिमत्कारणमन्तराणां
विद्युदादीनां प्रादुर्भावसम्भवात् । सुप्ताद्यवस्थायां अबुद्धिपूर्वकस्यापि कार्यस्य दर्शनात् ।
तदवश्यं तत्रापि भर्गास्यं कारणमित्यतिसुगंधविलसितम् । तद्दीपापारस्यव्यसम्भवात् अशरीर-
त्वात् ज्ञानमात्रेण कार्यकारित्वाघटनादिच्छाप्रयत्नयोः शरीराभावेऽसम्भवात् । तदसम्भवश्च
पुरातनैर्विस्तरैर्नाभिहत आसपरीक्षादौ । अतः पुनरत्र नोच्यते ॥

यच्च महेश्वरस्य क्लेशादिभिरपरासृष्टत्वं निरतिशयत्वमेतद्व्यर्थोद्युपेतत्वं तत् सर्वमपि
गगनाब्जसोभयावर्षनमिव निर्विषयत्वाद्गुपेक्षामर्हति । ततो न महेश्वरस्याशेषकत्वम् ।
नापि ब्रह्मणः । तस्यापि सङ्गावावेदकप्रमोषाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं तदावेदकम-
विप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । न चानुमानमविनामीविलङ्घनाभावात् ।

ननु प्रत्यक्षं तदग्राहकमस्तीवरात्तिविस्मालज्ञानन्तरं निर्विकल्पकस्य सन्मात्रविधि-
विषयतयोत्पत्तेः । सत्तायाश्च परमब्रह्मरूपत्वात् । तथाचोक्तम् ।

अस्ति श्चालोचनाचार्नं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालसूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

न च विधिवत् परस्परव्यावृत्तिरप्यर्थततः प्रतीयते इति द्वैतसिद्धिः । तस्य
निषेधार्थविधेयत्वात् । सद्युचोक्तम् ।

आहुर्विधातुप्रत्यक्षं न निषेद्धविपश्चितः ।

नेकत्वे प्रागमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रजाध्यते ॥

अनुमानमपि तत्सङ्गादी विभाव्यत एव । तथाहि । ग्रामाराभ्यादयः पदार्थाः
प्रतिभासन्तःप्रविष्टाः प्रतिभासमानत्वात् । यत् प्रतिभासते तत् प्रतिभासन्तःप्रविष्टं यथा
प्रतिभासस्वरूपम् । प्रतिभासन्ते च विवाद्युपन्ना इति । तदागमानामपि-पुरुषा एवेदं
यद्भूतं यच्च भाव्यमिति बहुलमुपलम्भात् । सर्व्वे वै खल्वेदं ब्रह्म, नेष्टं नानासि किञ्चन ।
आराभं तस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति श्रुतेश्च ।

ननु परमब्रह्मण एव परमार्थसत्त्वं कथं घटादिभेदोऽवभासते । इति न चोद्यम् ।

सर्वज्ञापि तद्विवर्ततयावभासनात् । न चाशेषभेदस्य तद्विवर्तत्वमसिद्धम् । प्रमाणाप्रसिद्ध-
त्वात् । तथाहि विवादाध्यासितं विश्वमेककारणपूर्वकमेकरूपान्वितत्वात् । धृतघटी-
शरावोदञ्चनावीनां सद्रूपान्वितानां यथा सृष्टेकारणपूर्वकत्वं सद्रूपेणान्वितञ्च निखिलं
वस्त्विति । तथागामोऽप्यस्ति ।

ऊर्णनाभ इवांशूनां चन्द्रकान्त ईवाम्भसाम् ।

प्ररोहाणामिव प्रसः स हेतुः सर्वज्ञान्मिनाम् ॥ इति ॥

तदेतन्मदिरारसास्वादगददोदितमित्थ । मदनकोट्टवाद्युपयोगजनितव्याभोहसुरध-
विलसितमित्थ निखिलमवभासते विचारासहत्वात् । तथाहि यत् प्रत्यक्षस्य सत्ताविषयत्व-
मभिहितं तत्र किं निर्विशेषसत्ताविषयत्वं सविशेषसत्तावबोधकत्वं वा । न तावत् पौरुषः
पक्षः सत्तायाः सामान्यरूपत्वाद्विशेषनिरपेक्षतयानवभासनात् । श्रावलेयादिविशेषानवभासने
गोत्वानवभासवत् । निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छ्रविषयाण्यवदित्यभिधानात् । सामान्यरूपत्वञ्च
सत्तायाः सत्सदित्यन्वयबुद्धिविषयत्वेन सुप्रसिद्धमेव ।

अथ पाश्चात्तः पक्षः कक्षीक्रियते । तदा न परमपुरुषसिद्धिः । परस्परव्यावृत्ताकार-
विशेषाणामध्यक्षतोऽवभासनात् । यदपि साधनमभ्यधायि प्रतिभासमानत्वं तदपि न खाद्यु
विचारासहत्वात् । तथा हि प्रतिभासमानत्वं स्वतः परतो वा । न तावत् स्वतोऽसिद्ध-
त्वात् । परतश्चेद्विद्वद्गुणः । परतः प्रतिभासमानत्वं हि परं विना नोपपद्यते । प्रतिभास-
मानमात्रमपि न सिद्धिमधिदधति । तद्व्य तद्विशेषणान्तरौयकत्वात् । तद्विशेषाभ्युपगमे
द्वैतप्रसक्तिः ।

किञ्च धर्मिहेतुदृष्टान्ता अनुमानोपायभूताः प्रतिभासन्ते न वेति । प्रथमपक्षे
प्रतिभासान्तःप्रविष्टाः प्रतिभासबहिर्भूता वा । यद्याद्याः पक्षस्तदा साध्यान्तःपातित्वान्न
ततोऽनुमानं, तद्विहितं तैरेव हेतौर्व्यभिचारः । अत्र प्रतिभासमानत्वेऽपि तद्वावस्था-
भावात् । ततो नानुमानमिति ।

अथानाद्यविद्याविवृम्भितत्वात् सर्वमेतदसम्बद्धमित्यप्यनस्यतमोविलसितम् । अवि-
द्यायामप्युक्तदोषानुषङ्गात् । सकलविकल्पविकलत्वात्तस्या नैव दोष इत्यप्यतिमुग्ध-
भाषितम् । केनापि रूपेण तस्याः प्रतिभासाभावे तत्स्वरूपानवधारणात् । अपरमप्यञ्
विस्तरेण देवागमालङ्कारे चिन्तितमिति नेह प्रतन्यते ।

यच्च परमब्रह्मविवर्तत्वं अखिलभेदानामित्युक्तं तत्राप्येकरूपेणान्वितत्वं हेतुरन्वीय-
मानहृयाविनाभावित्वेन पुरुषाद्देतं प्रतिबध्नाति इति खेष्टविघातकारित्वाद्विद्वद्गुणः ।
अन्वितत्वमेकहेतुके स्तम्भकुम्भाम्भोरुहादावपि उपलभ्यत इत्यनेकान्तिकञ्च । किमर्थञ्चैदं
कार्यमसौ विदधाति अर्थेन प्रयुक्तत्वात् कृपावशात् क्रीडावशात् स्वभावाद्वा । अन्येन
प्रयुक्तत्वे स्वातन्त्र्यहानिः द्वैतप्रसङ्गश्च । कृपावशादिति नीतरम् । कृपायां दुःखिनाम-
करणप्रसङ्गात् । परोपकारकरणनिवृत्तात्तस्याः सृष्टेः प्रागनुकम्पाविषयप्राणिनामभावाच्च न
वा युज्यते । कृपापरस्य प्रलयविधानायोगाच्च । अदृष्टवशात् तद्विधने स्वातन्त्र्यहानिः ।
कृपापरस्य पीडाकरणानुवृत्त्यपेक्षायोगाच्च । क्रीडावशात् प्रवृत्तौ, न प्रभुत्वं क्रीडोपायव्यपेक्ष-
णात् बालकवत् । क्रीडोपायस्य तत्साध्यस्य च युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गश्च । सति सकल
कारणे कार्यस्यावश्यम्भावात् । अन्यथा क्रमेणापि सा ततो न स्यात् ।

अथ स्वभावाद्दोषो जगन्निर्मणोति यथागिर्द्वैत वायुर्वाति इति मतं तदपि

बालभूषितमेव पूर्वोक्तदोषानिर्मुक्तिः । तथाहि क्रमवर्ति विवर्तजातमन्वित्तमपि युक्तव-
त्यदोषोक्तणीयस्य सहकारिणांऽपि तस्माद्यत्वेन योगपट्टसम्भवात् । उदाहरणं यथाऽहम् ।
वङ्गदेशः कादाचित्कस्वर्द्धुज्जितस्य नियतशक्त्यात्मकत्वव्यपत्तिरन्यत्र निवृत्त्याऽपसमर्थक-
स्वभावकारणजनान्त्वेन देशकालप्रतिनिधिमस्य कार्यं हुरुपपादात् ।

तदेवं ब्रह्मणोऽभिष्टौ वेदानां तस्मिन्प्रदुष्टीवस्थात्वप्रतिपादनं परमात्मस्यमहा-
भूतनिःश्चासिताभिधानञ्च गगनारविन्दमकरन्दव्यावर्णनद्वन्द्ववर्धयार्थविषयत्वेनोपेक्षामर्शति ।
यच्चागमः यामाणसर्वं वै खल्विदं ब्रह्मत्यादि । ऊर्णनाभ इत्यादि च । तन्मभूत्सुक्तवापिना
अद्वैतविरोधीति नावकाशं लभते । न चापौरुषेय आगमोऽस्तीत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते ।
तस्मान्न पुनरोत्तरमांऽपि विचारणां प्राञ्जति ॥

प्रत्यक्षेतरभेदाभिन्नममलं मानं द्विधैवोदितं
देवैर्दिव्यगुणैः विचार्य विधिवत् संख्याततः संग्रहात् । •
मानानामिति तद्विशेष्यभिहितं श्रीरत्ननन्दगङ्गयैः
तद्ग्राह्यान्मदो विशुद्धिपरिणं बौद्धव्यमवाहृतम् ॥
मुख्यसंख्यवहाराभ्यां प्रत्यक्षमुपदर्शितम् ।
देवोक्तमुपजीवाङ्गः सूरैर्भिर्जापितं मया ॥
इति परीक्षासुखस्य लघुतृती द्वितीयः मसुद्देशः ॥ ७ ॥

अथदानोमुद्दिष्टे प्रत्यक्षेतरभेदेन प्रमाणद्वित्वे प्रथमभेदं व्याख्याय इतरङ्ग व्याचष्टे ॥ १ ॥
उक्तप्रतिपत्तमितरशब्दो ब्रूते । ततः प्रत्यक्षादिब्रह्मैतत् लभ्यते । तच्च परीक्षुंमिति ॥ १ ॥
तस्य च सामग्रीस्वरूपे निरूपयन्नाह ॥ २ ॥
प्रत्यक्षादिनिमित्तमित्यादिशब्देन परीक्षुंमपि गृह्यते । तच्च यथादमरं निरूपयिष्यते ।
प्रत्यक्षादिनिमित्तं यथेति विग्रहः । स्मृत्यादिषु दृष्टः । तं भेदा यथेति विग्रहः ॥ २ ॥
तत्र स्मृतिं क्रमप्राप्तां दर्शयन्नाह ॥ ३ ॥
संस्कारस्वीद्विधः प्राकट्यम् । सन्निवन्धनं प्रत्याः सा तथोक्ता । तदित्याकारा तदित्य-
ल्लिखिनी । स्थंभूता स्मृतिर्भवतीति शेषः ॥ ३ ॥
उदाहरणमाह ॥ ४ ॥
प्रत्यभिज्ञानं प्राक्कालमाह ॥ ५ ॥
अत्र दर्शनस्मरणकारणकत्वात् सादृश्यादिविषयस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वमुक्तम् । येषान्तु
सादृश्यादिविषयमुपमानाख्यं प्रमाणान्तरं तेषां वैलक्षण्यादिविषयं प्रमाणान्तरमनुष्यते ।
तथाचोक्तम् ।
उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात् साध्यसाधनम् ।
तद्धैतुम्यात् प्रमाणं किं स्यात् सञ्ज्ञिप्रतिपादनम् ॥
इदमख्यं संहर्तृमासन्नं प्रांशु भैति वा ।
व्यपेक्षातः समक्षेऽर्थे विकल्पः साधनान्तरम् ॥ इति ॥ ५ ॥
एषां क्रमेणोदाहरणं दर्शयन्नाह ॥ ६ ॥

आदिशब्देन—

पयोऽन्वुभेदो हंसः स्यात् षट्पादैर्धमरः स्मृतः ।

सप्तपथंस्तु तत्त्वज्ञेर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥

• पञ्चवर्णं संवेदं नैवकाख्यं पृथुस्तरी ।

युवतिश्चैकशृङ्गाऽपि गण्डकः परिकीर्तितः ॥

शरभोऽप्यष्टभिः पादैः सिंहश्चासुषटान्वितः ।

इत्येवमादिशब्दश्रवणात् तथाविधानेव मरालुङ्गीनवलोकनं तथा सत्यादयति यदा तदा तत्सङ्कलनमपि प्रत्यभिज्ञानमुक्तं दर्शनस्वरणकारणत्वाविशेषात् परेषान्तु तत्प्रमाण-
मेवोपपद्यते । उपमानादौ तस्यान्तर्भावभावात् ॥ ६ ॥

• अथोद्योऽनुसरमास इत्याह ॥ ७ ॥

उपलम्भः प्रमाणाभावात् सृज्यते । यदि प्रत्यक्षमेवोपलम्भशब्देनोच्यते तदा
• सौधनेष्वनुभेयेषु व्याप्तिज्ञानं न स्यात् । अथु व्याप्तिः सत्त्वोपसंहारेण प्रतीयते । सा कथ-
मतीन्द्रियस्य साधनस्यातीन्द्रियेण साधने भवेदिति । नैवं प्रत्यक्षविषयोऽप्यव अनुमानविषय-
ध्वनि व्यापेरविरोधात् । तद्विज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् ॥ ७ ॥

उदाहरणमाह ॥ ८ ॥

• सुगमम् ॥ ८ ॥

इदानीमनुमानं क्रमाफर्तमिति तल्लक्षणमाह ॥ ९ ॥

साधनस्य लक्षणमाह ॥ १० ॥

ननु त्रैलोक्यमेव जेतोर्लक्षणं तस्मिन् सत्येव जेतोरसिद्धादिदोषपरिहारोपपत्तेः ।
तथाहि । पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थमभिधीयते । सपक्षे सत्त्वन्तु विरुद्धत्वान्नोदाहृतम् ।
विपक्षे च सत्त्वमेवानेकान्तिकच्युदासार्थमिति । तदुक्तम्—

जेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिव्यञ्जितः ॥

इति । तदुक्तम् । अविनाभावनिवृत्तिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारोपपत्तेः । अवि-
नाभावोऽन्यथानुपपन्नत्वम् । तच्चासिद्धस्य न सम्भवत्येव । अन्यथानुपपन्नत्वमसिद्धस्य न
सिद्धमिति इत्यभिधानात् । नौपि विरुद्धस्य 'तल्लक्षणत्वोपपत्तिर्विपरीतनिश्चिताविनाभावाविनि
यथोक्तसाध्याविनाभावनिवृत्तिलक्षणस्यानुपपत्तेर्विरोधात् व्यभिचारिण्यपि न प्रकृतलक्षणा-
वकाशस्तत एव ततोऽन्यथानुपपत्तिरेव श्रद्धसी न त्रिरूपता । तस्यां सत्यामपि यथोक्त-
लक्षणाभावे जेतोर्गमकत्वादश्रानात् । तथाहि । स श्यामस्वरूपत्वादितरतद्बुधवद्विषयत्र
त्रैलोक्यसम्भवेऽपि न गमकत्वमुपलक्ष्यते ।

अथ विपक्षाद्ग्रावृत्तिर्नियमवती तत्र न दृश्यते । ततो न गमकत्वमिति । तदपि
सुगधविलिखितमेव तथा श्याविनाभावरूपत्वात् । इतरूपसङ्गावेऽपि तदभावे जेतोः
स्वसाध्यसिद्धिं प्रति गमकत्वानिष्टौ सैव प्रधानं लक्षणमुपलक्षणीयमिति । तत्सङ्गावे
जैतररूपद्वयनिरपेक्षतया गमकत्वोपपत्तिश्च । यथा सन्तु द्वैतवादिनोऽपि प्रमाणातीष्टा-
निष्टसाधनदूषणान्शानुपपत्तेः । न चात्र पक्षधर्मत्वं सप्तान्वयो वास्ति । केवलमविना-
भावमात्रेण गमकत्वप्रतीतेः ।

यदप्यपरमुक्तं परैः पक्षधर्मताभावेऽपि काकस्य काष्ठागुद्वलः प्रासाद इत्यस्यापि

गमकत्वापत्तिरिति । तदप्यनेन निरस्तम् । अन्यथानुपपत्तिवलेनेवापक्षधर्मस्यापि साधुत्वाभ्युपगमत् । न चेद्द सांख्ये । ततोऽविनाभावस्य हेतोः प्रधानं लक्षणमभ्युपगम्यम् । तस्मिन् सत्यसति विलक्षणत्वोऽपि हेतोर्गमकत्वदर्शनादिति । न त्रैलोक्यं हेतुलक्षणं श्रुत्यापकत्वात् । सर्वेषां क्षणिकत्वे साध्ये सतीदेः साधनस्य सपक्षे ततोऽपि स्वयं योगतिर्गमकत्वाभ्युपगमात् ।

एतेन पञ्चलक्षणत्वमपि योगपरिकल्पितं न हेतोरुपपत्तिमियत्तीत्यभिहितं बोद्धव्यम् । पक्षधर्मत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकावगाथाभ्युपगम्यत्वमसत्पत्तिपक्षत्वञ्चेति पञ्च लक्षणानि । तेषामप्यविनाभावप्रपञ्चनेन बाधितविषयस्याविनाभावोपायोऽपि सत्पत्तिपक्षस्येति । साध्याभावविषयत्वेनासम्यग्हेतुत्वाच्च । यथोक्तपक्षविषयत्वाभावात् तद्विषयैव दुष्टत्वात् । अतः स्थितं साध्याविनाभावत्वेन निश्चितो हेतुरिति ॥ १० ॥

इदानीमविनाभावभेदं दर्शयन्नाह ॥ ११ ॥

तत्र सहभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह ॥ १२ ॥

सहचारिणोरुपसयोर्याप्यव्यापकयोश्च तृत्तत्वांशंशपत्वयोरिति सप्तम्या विषयो निर्दिष्टः ॥ १३ ॥

क्रमभावनियमस्य विषयं दर्शयन्नाह ॥ १३ ॥

पूर्वोत्तरचारिणोः कृत्तिकोदयशकटोदययोः कार्यकारणयोश्च धर्मधर्मजयोः क्रमभावः ॥ १३ ॥

नन्वेवम्भूतस्याविनाभावस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहणं तस्य सन्निहितविषयत्वात् । नाप्यनमानेन । प्रकृतापरानुमानकल्पनार्था इतरेतराश्रयत्वानवस्थायत्रतागदागमादेशरपि भिन्नविषयत्वेन सुप्रसिद्धत्वान्न ततोऽपि तत्प्रतिषेत्तिरित्याशङ्क्यामाह ॥ १४ ॥

तर्कात् यथोक्तलक्षणाद्ब्रूहत् । तन्निर्यय इति ॥ १४ ॥

अथेदानीं साध्यलक्षणमाह ॥ १५ ॥

अत्रापरे दूषणमाचक्षते । आसनशयनभोजनयाननिधुवनदेशरपि डात्वात् तदपि साध्यमनुष्यते इति । तेष्यतिशालिशाः अप्रस्तुतप्रलापित्वात् । अत्र हि साधनमाधनक्रियते । तेन साधनविषयत्वेनोक्तमिष्टमुच्यते ॥ १५ ॥

इदानीं स्वाभिहितसाध्यलक्षणस्य विशेषणानि सफलानि असिद्धविशेषणं समर्थयितुमाह ॥ १६ ॥

तत्र सन्दिग्धं स्थानुर्वा पुरुषोवेत्यनवधारणेनोभयकोटिपरामर्शं संशयकलितं दस्तुच्यते । त्रिपर्यस्तन्तु त्रिपरिंतावभासि विपर्ययज्ञानविषयभूतं रजतादि । अव्यत्यन्नन्तु नामजातिसंख्यादिविशेषापरिज्ञानेन निश्चितविषयानध्यवसायप्राप्तम् । एषां साध्यत्वप्रतिपादनार्थमसिद्धपक्षोपादानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अधुनेष्टुबाधितविशेषणद्वयस्य साफल्यं दर्शयन्नाह ॥ १७ ॥

अग्निष्टो मीमांसकस्यानित्यः शब्दः । प्रत्यक्षादिबाधितप्राप्तावशत्वादिः । आदिशब्दानामानागमलोकस्वत्रचदबाधितानां ग्रहणम् । तदुदाहरणज्जाकिञ्चित्कारस्य हेत्वाभासस्य निरूपणावसरे स्वयमेव ग्रन्थकारः प्रपञ्चयिष्यतीत्युपरस्यते ॥ १७ ॥

तत्रोचिद्धपदं प्रतिवाद्यपेक्षयैव । इष्टपदन्तु वाद्यपेक्षयैति विशेषमुपदर्शयितुमाह ॥ १८ ॥

अयमर्थो न हि सर्वं सत्त्वापेक्षया विशेष्यमपि तु किञ्चित्कर्मपुण्यं भवतीति अस्मि-
द्वदिति व्यातरेकमुत्तेनोदाहरणम् । यथा अस्मिद्धं प्रतिवाक्यपेक्षया । न ब्रह्मेष्टिमित्यर्थः ॥१९॥

कुत एतद्व्याह ॥१९॥

इच्छया खलु विषयीकृतमिष्टमुच्यते । प्रत्ययनाय हीच्छा वस्तुरेवेति ॥१९॥

तच्च साध्यं धर्मः किञ्चातद्विशिष्टो धर्मोति पृष्ठे तद्धेतुं दर्शयद्वाह ॥ २० ॥

सोपस्काराणि वाक्यानि भवन्ति । ततोऽयमर्थो लभ्यते । व्याप्तिकालापेक्षया तु
साध्यं धर्मः । क्वचित्प्रयोगकालापेक्षया तु तद्विशिष्टो धर्मो साध्यः ॥ २० ॥

अखेव धर्मिणो नामान्तरमाह ॥ २१ ॥

ननु स्वधर्मिसमुदायः पक्ष इति पक्षस्वरूपस्य पुरातनेनैकूपितत्वात् धर्मिणस्तद्वचने
कथं न राह्यान्निरोध इति । नैवं साध्यधर्मोधारणया विशेषितस्य धर्मिणः पक्षत्व-
वचनेऽपि शोधानुपेक्षायात् । रचनावैचित्रमात्रेण तात्पर्यस्यैवैरानुगतत्वात् सिद्धान्ता-
विरोधात् ॥ २१ ॥

अत्राह सौगतः । भवतु नाम धर्मो, पक्षव्यपदेशभाक् तयापि सविकल्पबुद्धौ
परिवर्तमान एव । न ब्रह्मत्वः । सर्वत्र वानुमानात्मेयव्यवहारो बुद्धुगारुडेन धर्म-
धर्मिण्यपेक्षेन न वारिःसद्वचनमपेक्षत, इत्यभिधानादिति तद्विरासार्थमाह ॥ २२ ॥

अयमर्थः । नयं विकल्पबुद्धिर्विहरन्तवो नासादितालम्बनभावा धर्मिणं व्यवस्था-
पयति । तद्व्यास्तवत्वेन तदीयैसाध्यसाधनयोरपि वास्तवत्वानुपपत्तेः तद्बुद्धेः पारमर्थ्य-
सापि वस्तुव्यवस्थानिवन्धनत्वायोगात् । ततो विकल्पनाम्नेन वा व्यवस्थापितः पक्षतादि-
विषयभावं भजन्नेव धर्मितां प्रदिपयत् इति स्थितं प्रसिद्धो धर्मोति । तत्प्रसिद्धिश्च
क्वचिद्विकल्पतः क्वचित्प्रमाणतः क्वचित्चोभयत इति नैकान्तेन विकल्पाधिकदस्य प्रमाण-
प्रसिद्धस्य वा धर्मित्वम् ॥ २२ ॥

विकल्पात्प्रतिपक्षौ किं तत्र साध्यमित्याशङ्क्यामाह ॥ २३ ॥

तस्मिन् धर्मिणः । ननु धर्मिणो विकल्पसिद्धे सत्ता च तदपेक्षेयता सत्ता च ते
हे अपि साध्यं सुनिर्णयतासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वेन योग्यानुपलब्धिर्विज्ञेन चेति शेषः ॥ २३ ॥

अत्रादाहरणमाह ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

ननु धर्मिण्यसिद्धसत्ताके भावाभावोभयधर्मिणां अस्मिद्धविमृष्टानैकान्तिक्वात्
असमानव्यपेक्षत्वायोगात् कथं सत्तैरयोः साध्यत्वम् । तदुक्तम् ।

आसिद्धो भावधर्मश्चेत् व्यभिचार्यभयार्थतः ।

विमृष्टधर्मिभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥ इति ।

तदुक्तम् । मानसप्रत्यक्षे भावरूपस्यैव धर्मिणः प्रतिपन्नत्वात् । न च तत्सिद्धौ
तत्पक्षत्वस्यापि प्रतिपन्नत्वात् व्यर्थमनुमानम् । तदभ्युपेतमपि वैधात्वात् यदा एषो न प्रतिपद्यते
तदा मानस्य साफल्यत् । न च मानसज्ञानात् गगनकुसुमादेरपि सङ्घातसम्भवात्तार्जित-
प्रसङ्गः । तदुक्तम् । बाधकप्रत्ययव्यपाकृतसत्ताकवस्तुविषयतया मानसप्रत्यक्षाभासत्वात् ।
कथं तर्हि तद्विषयार्थधर्मित्वमिते न चोदां धर्मिप्रयोगकाले बाधकप्रत्ययाद्दद्यात्
सत्त्वसम्भावनापत्तेः । न च सर्वज्ञादौ साधकप्रमाणसत्त्वेन सत्त्वं प्रति मंशोतिः ।
गुर्निश्चितासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वेन सुखादाविव सत्त्वं निश्चयात् । तत्र शशययोऽज्ञात् ॥

हृदानीं प्रमाणाभयसिद्धे धर्मिणि किं साध्यमित्याशङ्कायामाह ॥ २५ ॥

श्रीष्ये इति शब्दः प्रागुद्दिष्टचनान्तोऽप्यर्थवशात् एकवचनान्ततया संबध्यते । प्रमाणञ्जो-
भयञ्च विकल्प प्रमाणद्वयं ताभ्यां सिद्धे धर्मिणि साध्यधर्मविशिष्टता साध्या । अयमर्थः ।
प्रमाणप्रतिपन्नमपि वस्तु विशिष्टधर्मधारतया दीवादेपुद्गारोहेतीति साध्यता नातिवर्तत
इति । एवंभयसिद्धेऽपि योज्यम् ॥ २५ ॥

प्रमाणाभयसिद्धे धर्मिद्वयं क्रमेण दर्शयन्नाह ॥ २६ ॥

देशी हि प्रत्यक्षे प्रसिद्धः । शब्दस्तुभयसिद्धः । न हि प्रत्यक्षोपादानदर्शभिरनियत-
स्मिदेशकालावच्छिन्नाः सर्वे शब्दा निश्चेतुं पार्यन्ते ॥ २६ ॥

सर्वदर्शिनस्तु तन्निशयेऽपि तं प्रत्यनुमानानर्थक्यात् प्रयोगकालापेक्षया धर्मविशिष्ट-
धर्मिणः साध्यत्वमभिधाय व्याप्तिकालापेक्षया साध्यनियमं दर्शयन्नाह ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

धर्मिणोऽपि साध्यत्वे को दोष इत्यवाह ॥ २८ ॥

उक्तविपर्ययेऽन्याशब्दः । धर्मिणः साध्यत्वे तदघटनात् । व्यामघटनादिति हेतुः ।
न हि धूमदर्शनात् सर्वत्र पर्वतोऽग्निमान्ति व्याप्तिः शक्वा कर्तुं प्रमाणविरोधात् ॥ २८ ॥
नन्वनुमाने पक्षप्रयोगस्यासम्भवात् प्रसिद्धो धर्मोऽप्यादिवचनमयुक्तम् । तस्य सामर्थ्या-
लभ्यत्वात् । तथापि तद्वचने पुनरुक्तताप्रसङ्गात् । अर्थादापन्नस्यापि पुनर्वचनं पुनरुक्त-
मित्यभिधानादिति । भौगतस्तत्राह ॥ २९ ॥

साध्यमेव धर्मस्वाध्यायस्तत्र सन्देशो महानकारिः पर्वतादिवृत्ति तस्यापनोदो व्यक्ते-
स्तदर्थं गम्यमानस्यापि साध्यसाधनयोर्व्यापकभावप्रदर्शनाद्यधोपपत्तेस्तदाधारस्य गम्य-
मानस्यापि पक्षस्य वचनं प्रयोगः ॥ २९ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ ३० ॥

साध्यं विशिष्टो धर्मो पर्वतादिः तत्र साधनधर्मवक्रोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवत् ।
पक्षधर्मस्य हेतोरुपसंहार उपनयस्तद्वत् इति । अयमर्थः । साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्शनेन
तदाधारगतवपि नियतधर्मिस्त्वन्वित्युत्पन्नार्थं यथोपनयस्तथा साध्यस्य विशिष्टधर्मि-
स्त्वन्वित्यावक्रोधनाय पक्षत्रचनमपीति ।

किञ्च हेतुप्रयोगेऽपि समर्थनमवश्यं वक्तव्यमसमर्थितस्य हेतुत्वायोगात् । तथा च
समर्थनोपनासादेव हेतोः सामर्थ्यसिद्धत्वात् हेतुप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । हेतुप्रयोगाभावे
कस्य समर्थनमिति चेत् पक्षप्रयोगाभावे क्व हेतुवर्तता इति समानमेतत् ॥ ३० ॥

तस्मात् कार्यस्वभावानुपलम्भभेदेन पक्षधर्मत्वादिभेदेन च त्रिधा हेतुसुहृता समर्थय-
मानेन पक्षप्रयोगोऽप्यभ्युपगन्तव्य एव । इत्यमुमेवार्थमाह ॥ ३१ ॥

को वा वादी प्रतिवादी चेत्यर्थः । किलार्थं वा शब्दः । युक्ता पक्षप्रयोगस्यावशम्भोवे
कः किल न पक्षयति पक्षं न करोत्यपि तु करोत्येव । किं कुर्वन् समर्थयमानः । किं
कृत्वा हेतुमुक्तौ न पुनरुक्तौ चेत्यर्थः । समर्थनं हि हेतोरसिद्धत्वादिदोषपरिहारेण स्वसाध्य-
साधनसामर्थ्यप्रपणप्रवर्णं वचनम् । तच्च हेतुप्रयोगोत्तरकालं परेणाङ्गीकृतमित्युक्तीति
वचनम् ॥ ३१ ॥

ननु भवतु पक्षप्रयोगस्तथापि पक्षहेतुदृष्टान्तभेदेन अत्रयवमनुमानमिति सांख्याः ।
प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयभेदेन चतुरवयवमिति भीमांसकाः । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनय-

निगमनभेदात् पञ्चावयवमिति योगाः । तन्मतमपाकुर्वन् स्वमतसिद्धमवयवद्वयमेव
उपदर्शयन्नाह ॥ ३२ ॥

एतयोः पक्षहेत्वोः ह्ययमेव नातिरिक्तमित्यर्थः । एतद्वैशेषिकोदाहरणादिव्यवच्छेदे
सिद्धेऽपि परमनिरासार्थं पुनर्नोदाहरणमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

तद्धि किं साध्यप्रतिपत्तार्थमुतस्वित् हेतोरविनाभावनियमार्थमाहोस्वित् व्याप्ति-
स्मरणार्थमिति विकल्प्य क्रमेण दूर्मयन्नाह ॥ ३३ ॥

तदुदाहरणं साध्यप्रतिपत्तौ कारणं नेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

तत्र साध्यप्रतिपत्तौ यथोक्तस्य साध्याविनाभावित्वेन निश्चितस्य हेतोर्व्योपारगत्त
द्वितीयविकल्पं शोधयन्नाह ॥ ३४ ॥

तदिति वर्तते नेति च सेनायमर्थः । तदुदाहरणं तेन साध्याविनाभावनिश्चयार्थं वा
न भवतीति विपक्षे बाधकादेव । तत्सिद्धेरविनाभावनिश्चयसिद्धेः ॥ ३४ ॥

किञ्च व्यक्तिरूपं निदर्शनं तत् कथं साकल्येन व्याप्तिं गमयेत् । व्यक्तान्तरेषु व्याप्त्यर्थं
पुनरुदाहरणान्तरं शक्यम् । तस्यापि व्यक्तिरूपत्वेन सामान्येन व्याप्तिवधारणायतुमशकत्वात् ।
अपरापरतदन्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् । एतदेवाह ॥ ३५ ॥

तत्रापि उदाहरणेऽपि तद्विप्रतिपत्तौ सामान्यव्याप्तिविप्रतिपत्तावित्यर्थः । शेषं
व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

तृतीयविकल्पदूषणमाह ॥ ३६ ॥

गृहीतसम्बन्धस्य हेतुप्रदर्शनेनैव व्याप्तिसिद्धिरगृहीतसम्बन्धस्य दृष्टान्तशतेनापि न तत्-
स्मरणमनुभूतविषयत्वात् स्मरणस्येति भावः ॥ ३६ ॥

तदेवमुदाहरणप्रयोगस्य साध्यार्थं प्रति बोधयोगित्वं प्रत्युत संशयहेतुत्वमेवेति दर्श-
यति ॥ ३७ ॥

तदुदाहरणं परं, केवलमभिधीयमानम् । साध्यधर्मिणि साध्यावशिष्टे धर्मिणि ।
साध्यसाधने सन्देहयति सन्देहवती करोति । दृष्टान्तधर्मिणि साध्यव्याप्तसाधनोपदर्शनेऽपि
साध्यधर्मिणि तन्निर्णयस्य कर्तुमशकत्वात् इति शेषः ॥ ३७ ॥

अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन समर्थयमानः प्राह ॥ ३८ ॥

अन्यथा संशयहेतुत्वाभावे । कस्माद्धेतोरुपनदननिगमने प्रयुज्यते । अपरः प्राह ।
उपनयनिगमनयोरप्यनुमानाङ्गत्वमेव । तदप्रयोगे निरवयवसाध्यसंवित्तरयोगादिति ॥ ३८ ॥
तन्निर्णयार्थमाह ॥ ३९ ॥

उपनयनिगमने अपि वक्ष्यमाणलक्षण्ये तस्यानुमानस्याङ्गं न भवतः । साध्यधर्मिणि
हेतुसाध्ययोः वचनादेवेत्येवकारेण दृष्टान्तादिकमन्तरेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्चाभिधायार्थं दृष्टान्तादिकं समर्थनमवश्यं वक्तव्यम् । असमर्थितस्याहेतुत्वादिति
तदेव वरं हेतुरूपमनुमानावयवो वास्तु साध्यसिद्धौ तस्यैवोपयोगात् । नोदाहरणादिकम् ।
एतदेवाह ॥ ४० ॥

प्रथमो वा-शब्द एव-कारार्थो द्वितीयस्तु पक्षान्तरसूचने । शेषं सुगमम् ॥ ४० ॥

ननु दृष्टान्तादिकमन्तरेण सन्निधयामवबोधयितुमशकत्वात् कथं पक्षहेतुप्रयोगमात्रेण
नेषां साध्यप्रतिपत्तिरिति तत्राह ॥ ४१ ॥

बालानामल्पपदानां व्युत्पत्तार्थं तेषामुदाहरणादीनां त्रयोपगमे शब्द एवासौ

तत्रयुपगमो न वादे । न हि वादकाले शिष्या व्युत्पाद्याः कृत्यज्ञानमेव तत्राधिकार-
दिति ॥४१ ॥

बालव्युत्पत्त्यर्थं तत्रयुपगमः । इत्यादिना शास्त्रेभ्युपगतमेवोदाहरणादत्रयमुप-
दर्शयति ॥ ४२ ॥

दृष्टौ अन्तो साध्यसाधनलक्षणौ धर्मो अन्वयमुखेन व्यतिरेकद्वारेण वा यत्र स दृष्टान्त
इत्यन्वयसंज्ञाकरणात् । स द्विधेवोपपद्यते ॥ ४२ ॥

तत्रान्वयदृष्टान्तं कैरीयन्नाह ॥ ४३ ॥

साधेन व्याप्तं नियतं साधनं हेतुर्व्यत्र प्रदर्शयति व्याप्तिपूर्वकतयेति भावः ॥ ४३ ॥

द्वितीयभेदमुपदर्शयति ॥ ४४ ॥

असत्प्रसङ्गावो व्यतिरेकः । तत्प्रधानो दृष्टान्तो व्यतिरेकदृष्टान्तः । सध्याभावे साधनस्या-
भाव एवेति सावधारणं द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

क्रमप्राप्तमुपनयस्वरूपं निरूपयति ॥ ४५ ॥

पक्षे इत्याद्याहारः । तेनायमर्थः । हेतोः पक्षधर्मतोपसंहार उपमेय इति ॥ ४५ ॥

निगमनस्वरूपमुपदर्शयति ॥ ४६ ॥

उपसंहार इति वर्तते । प्रतिज्ञाया उपसंहारः साध्यधर्मावशिष्टत्वेन प्रदर्शनं
निगमनमित्यर्थः ।

ननु शास्त्रे दृष्टान्तादयो वक्तव्या एवेति नियमान्भ्युपगमात् कथं तत्रयमिह
सूरिभिः प्रपञ्चितमिति न चोच्यम् । स्वयमनभ्युपगमेऽपि प्रतिपाद्यानुसंधेन जिनमतानु-
सारिभिः प्रयोगपरिपाठ्याः प्रतिपन्नत्वात् । स चोच्चाततस्वरूपैः कर्तुं न शक्यते इति
तत्स्वरूपमपि शास्त्रेऽभिधातव्यमेवेति ॥ ४६ ॥

तदेवं मतभेदेन द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चावयवरूपमनुमानं द्विप्रकारमेवेति दर्शयन्नाह ॥ ४७ ॥

तद्द्वैविध्यमेवाह ॥ ४८ ॥

स्वपरिवृत्तिप्रतिपत्तिनिरासफलत्वात् द्विविधमेवेति भावः ॥ ४८ ॥

स्वार्थानुमानभेदं दर्शयन्नाह ॥ ४९ ॥

साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमिति प्रागुक्तं लक्षणं यस्य तथोक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्वितीयमनुमानभेदं दर्शयन्नाह ॥ ५० ॥

तस्य स्वार्थानुमानस्यार्थः साध्यसाधनलक्षणः । तं पराश्रयणतौत्वेवञ्चोक्तं तदर्थ-
परासर्गि तच्च तद्वचनञ्च तस्माज्जातमुत्पन्नं विज्ञानं परार्थानुमानमिति ॥ ५० ॥

ननु वचनत्वकं परार्थानुमानं प्रसिद्धं तत् कथं तदर्थप्रतिपादकवचनजनितज्ञानस्य
पराार्थानुमानत्वमभिधत्ता न संशुद्धीतमिति न वाच्यम् । अत्रेतनस्य साक्षात्प्रतिपत्तिहेतुत्वा-
भावेन निरूपचरितप्रमाणभावाभावात् । सुख्यानुमानहेतुत्वेन तस्योपचरितानुमानव्यपदेशो
न वार्यत एव । तदेवोपचरितं परार्थानुमानत्वं तद्वचनस्याचार्यः प्राह ॥ ५१ ॥

उपधारो हि सुख्याभावे सति प्रयोजने निमित्ते च प्रवर्तते । तत्र वचनस्य परार्थानु-
मानत्वे निमित्तं तद्वेतुत्वम् । तस्य प्रतिपाद्यानुमानस्य हेतुस्तद्वेतुत्वस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात्
निमित्तात् तद्वचनमपि परार्थानुमानप्रतिपादकवचनमपि परार्थानुमानमिति सम्बन्धः ।
कारणे कार्यस्योपचारात् । अथवा, तत्प्रतिपादकानुमानं हेतुर्यस्य तत्तद्वेतुत्वस्य भावस्तत्त्वं
तत्तद्वचनमपि तथेति सम्बन्धः । अस्मिन् पक्षे कार्ये कारणस्योपचार इति शेषः । वचन-

खानुमानत्वे च प्रयोजनमनुमानावयवाः प्रतिज्ञापय इति श्रुतिर्व्यवहार एव । ज्ञानाङ्गनाशे
तद्व्यवहारस्याशक्यकल्पनत्वात् ॥ ५१ ॥

तदेवं साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानमिति अनुमानसंगानालक्ष्यम् । तदनुमानं
द्वेषेत्वादिना तत्प्रकारञ्च सामर्थ्यञ्च अभिधाय साधनमुक्तलक्षणापक्षयैकमप्यतिशयेन
भित्तमानं द्विविधमित्युपदर्शयति ॥ ५२ ॥

सुगममेतत् ॥ ५२ ॥

तत्रापलब्धिविधेः साध्यैकत्वात्पलब्धेः प्रतिषेधसाधिकेति प्रत्येकं नियमं विघटयन्
उपलब्धेरनुपलब्धेश्च विशेषणं विधिप्रतिषेधसाधनत्वमाह ॥ ५३ ॥

गतायमेतत् ॥ ५३ ॥

इदानीमुपलब्धेरपि संक्षेपेण विरुद्धाविरुद्धभेदात् द्वैविध्यमुपदर्शयन् विरुद्धोपलब्धेरिति
साध्यं विस्तरता भेदमाह ॥ ५४ ॥

पूर्वञ्च उत्तरञ्च सह चेति हृद्दः । पूर्वोत्तरसहा इत्येतेभ्यश्च इत्यनुकरणनिर्देशः ।
हृद्द्वत् परः श्रूयमाणः चरञ्चः प्रत्येकमाभिसंबध्यते । तन्नायमर्थः । पूर्वोत्तरवरसहचरा
इति । पश्चाद्वाप्यादिभिः सह हृद्दः ॥ ५४ ॥

अत्राह सांगतः । विधिसाधनं द्विविधमेव स्वभावकार्यभेदात् । कारणस्य तु
कार्यविनाभावाभावाद्दलित्वम् । नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति वचनात् ।
अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य कार्यं प्रकृत्यासकत्वमित्यापि नात्तरं सामर्थ्यस्यातीन्द्रियतया विद्यमान-
स्यापि निश्चेतुमशकत्वादिति ।

तदसमीक्षिताभिधानमिति दर्शयितुमाह ॥ ५५ ॥

आस्वाद्यमानाद्वरसात्तज्जनिका सामग्रानुमीयते । ततो रूपानुमानं भवति । प्राक्तनो
हि रूपक्षणाः सजातीयं रूपक्षणात्पक्षणं कार्यं कुर्वन्नेव विजातीयं रसलक्षणं कार्यं
करोतीति रूपानुमानमिच्छन्निर्गम्यैव किञ्चित् कारणं हेतुः । प्राक्तनस्य रूपक्षणस्य
सजातीयरूपक्षणांतराद्यभिचारात् । अन्यथा रसप्रमानकालं रूपप्रतिपत्तेरयोगात् । न ह्यनु-
कूलमात्रमन्तरक्षणप्राप्तं वा कारणं लिङ्गमिष्यते । येन सखिसन्तर्दिना सामर्थ्यप्रतिबन्धात् ।
कारणान्तरवैकल्येन वा कार्यव्यभिचारित्वं स्यात् । द्वितीयदक्ष्ये कार्यप्रत्यक्षीकरणे नानुमाना-
नर्थक्यं वा कार्यविनाभावितया निश्चितस्य विशिष्टकारणस्य पुत्रादीर्लङ्गत्वेनाङ्गीकरणात् ।
यत्र सामर्थ्याप्रतिबन्धः कारणान्तरावैकल्येन निश्चीयते तस्यैव लिङ्गत्वं नान्यस्योत
नोक्तदोषमसङ्गः ॥ ५५ ॥

इदानीं पूर्वोत्तरवरयोः स्वभावकार्यकारणेष्वनन्तर्भावात् भेदान्तरत्वमेवेति
दर्शयति ॥ ५६ ॥

तादात्म्यसम्बन्धे साध्यसाधनयोः स्वभावहेतावन्तर्भावः । तदुत्पत्तिसम्बन्धे च कार्यं
कारणे वान्तर्भावो विभाव्यते । न च तदुभयसम्भवः कालव्यवधाने तदनुपलब्धेः । सह-
भावविनोरेव तादात्म्यसम्भवात् अनन्तरयोरेव पूर्वोत्तरक्षणयोः हेतुफलभावस्य दृष्टत्वात्
व्यवहितयोस्तदघटनत् ॥ ५६ ॥

ननु कालव्यवधानेऽपि कार्यकारणभावो दृश्यत एव । यथा जाग्रत्प्रबुद्धदशाभावि-
प्रबोधयोर्भरणारिष्टयोश्च तत्परिहारार्थमाह ॥ ५७ ॥

सुगममेतत् ॥ ५७ ॥

अत्रवोपपत्तिमाह ॥ ५८ ॥

हि शब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्तस्य कारणस्य भावे कार्यस्य भावित्वं तद्भावभावित्वं तच्च तद्द्वारापाराश्रितम् । तस्मान्न प्रकृतयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः । अयमर्थः । अन्वयव्यतिरेक-संमधिगम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ च कार्यप्रति कारणव्यापारप्रपेक्षावेवोप-पद्यते कुलालस्यैव कर्मणं प्रति । न चातिव्यवहितेषु तद्द्वारापाराश्रितत्वमिति ॥ ५८ ॥

सहचरस्याप्युक्तैस्तुभ्यन्तर्भावं दर्शयति ॥ ५९ ॥

हेत्वेन्तरत्वमिति शेषः । अयमभिप्रायः परस्परपरिहारेणोपलभ्यात् तादात्म्यासम्भवात् स्वभावहेतावनन्तर्भावः । सहोत्पादाच्च न कार्यं कारणे वेति । न च समानसमयवर्तिनोः कार्यकारणभावः । सत्यंतरगोविधाणवत् कार्यकारणयोः प्रतिनियमाभावप्रसङ्गाच्च । तस्माद्धेत्वन्तरत्वमेवेति ॥ ५९ ॥

इदानीं व्याप्येत् क्रमप्राप्तमुदाहरणं उक्तान्वयव्यतिरेकपुरःसरं प्रतिपाद्याग्रयवशात् प्रतिपादितप्रतिष्ठादावयवपञ्चकं दर्शयति ॥ ६० ॥

स्योत्पत्तौ अपेक्षितपरिव्यापारो हि भावः कृतकवच्यते । तच्च कृतकत्वं न कूटस्थ-नित्यपक्षे नापि क्षणिकपक्षे किन्तु परिणामित्वे सत्यवेत्यग्रे वच्यते ॥ ६० ॥

कार्यहेतुमाह ॥ ६१ ॥

कारणहेतुमाह ॥ ६२ ॥

अथ पूर्वचरहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथोत्तरचरः ॥ ६४ ॥

अत्रापि सुकृतांतं प्रागिति सम्बन्धनीयम् । तत एव कृत्तिकोदयादेव इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सहचरलिङ्गमाह ॥ ६५ ॥

विरुद्धोपलब्धिमाह ॥ ६६ ॥

प्रतिषेधे साध्ये प्रतिषेधेन विरुद्धानां सम्बन्धिनस्ते व्याप्यादयस्त्वामुपलब्ध्य इत्यर्थः । तथेति षोडशेति भावः ॥ ६६ ॥

तत्र साध्यविरुद्धव्याप्योपलब्धिमाह ॥ ६७ ॥

श्रीतस्यर्शप्रतिषेधेन हि विरुद्धोऽग्निस्त्वाप्यमोक्षमिति विरुद्धकार्योपलम्भमाह ॥ ६८ ॥

अत्रापि प्रतिषेधस्य साध्यस्य श्रीतस्य स्वर्शविरुद्धोऽग्निस्य कार्यं धूम इति विरुद्ध-कारणोपलब्धिमाह ॥ ६९ ॥

सुखविरोधि दुःखं तस्य कारणं हृदयशल्पमिति विरुद्धपूर्वचरमाह ॥

शकटोदयविरुद्धेष्वग्निदयस्तत्पूर्वचरो रेत्युदय इति विरुद्धोत्तरलिङ्गमाह ॥ ७१ ॥

भरख्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयः तनुत्तरचरः पुष्योदय इति विरुद्धसहचरमाह ॥ ७२ ॥

परभागाभावस्य विरुद्धस्तद्भावस्तसहचरोऽपारिभाव इति अविरुद्धानुपलब्धिभेद-माह ॥ ७३ ॥

स्वर्भावादिपदभानां ह्यहः तेषामनुपलम्भ इति पश्चात् षष्ठीतत्पुरुषः समासः ॥ ७३ ॥

स्वभावादानुपलम्भोदाहरणमाह ॥ ७४ ॥

अत्र पित्राचपरमास्वादिभिर्व्यभिचारपरिहाराय उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे सतीति विशेषणमुद्देशम् ॥ ७४ ॥

व्यापकानुपलब्धिमाह ॥ ७५ ॥

शिश्रपात्वं हि वृत्तत्वेन व्याप्तं तदभावे तद्व्यप्यशिश्रपायौ श्रुतभावः ॥ ७५ ॥

कार्यानुपलब्धिमाह ॥ ७६ ॥

अप्रतिबद्धसामर्थ्यं हि कार्यं प्रत्यनुपहृतशक्तिक्त्वमुच्यते तदभावश्च कार्यानुप-
लब्धादिति ॥ ७६ ॥

कारणानुपलब्धिमाह ॥ ७७ ॥

पूर्वचरानुपलब्धिमाह ॥ ७८ ॥

उत्तरचरानुपलब्धिमाह ॥ ७९ ॥

तत एव कृत्तिकोदयानुपलब्धेरिव ॥ ८० ॥

सहचरानुपलब्धिः प्रागकालेत्याह ॥ ८० ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति प्राचत्तार्णस्तद्भेदास्तस्य एवेति तानेव
प्रदर्शयितुमाह ॥ ८१ ॥

विरुद्धकार्याद्यनुपलब्धिर्विधौ सम्भवतीति विरुद्धकार्यकारणस्वभावानुपलब्धिरिति
तत्र विरुद्धकार्यानुपलब्धिमाह ॥ ८२ ॥

व्याधिविशेषस्य हि विरुद्धस्वभावस्तस्य कार्यं निरामयच्छेष्टा तस्यानुपलब्धिरिति
विरुद्धकारणानुपलब्धिमाह ॥ ८३ ॥

दुःखविरोधि सूत्रं तस्य कारणसिद्धसंयोगः तदनुपलब्धिरिति विरुद्धस्वभावानुपलब्धि-
माह ॥ ८४ ॥

अनेकान्तात्मकविरोधी नित्याद्यैर्धान्तः । न पुनस्तद्विषयविज्ञानम् । तस्य मिथ्याज्ञान-
रूपतयोपलम्भसंभवात् । तस्य स्वरूपमवास्तवाकारस्तस्यानुपलब्धिः ॥ ८४ ॥

ननु च व्यापकविरुद्धकार्यादीनां परम्परया विरोधिकार्यादिलिङ्गानाञ्च बहुलमुप-
लम्भसम्भवात्तान्यपि किमिति नाचार्यैर्कदाहृतानि इत्याशङ्क्यामाह ॥ ८५ ॥

अज्ञेयैतेषु कार्यादिष्वित्यर्थः ॥ ८५ ॥

तस्यैव साधनस्योपलक्षणार्थं उदाहरणद्वयं प्रदर्शयति ॥ ८६ ॥

एतच्च किञ्चित्किञ्चिन्तान्तर्भवतीत्याशङ्क्यामाह ॥ ८७ ॥

अन्तर्भावनीयमिति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥

शिवकस्य हि कार्यं कृत्रकं तस्य कार्यं स्थितिः । इति दृष्टान्तद्वारेण द्वितीयमुदा-
हरति ॥ ८८ ॥

शुभक्रीडनस्य हि कारणं शुभकस्य विरोधी शुभारिक्तस्य कार्यं तच्छब्दनमिति ।
इदं यथा विरुद्धकार्यापलब्धावन्तर्भवति तथा प्रकृतसप्तौत्यर्थः ॥ ८८ ॥

बालव्युत्पत्तयं पञ्चौवयवप्रयोगः इत्युक्तम् । व्युत्पन्नं प्रति कथं प्रयोगनियम इति
शङ्क्यामाह ॥ ८९ ॥

व्युत्पन्नस्य व्युत्पन्न्याय वा प्रयोगः क्रियते इति शेषः । तथोपपत्त्या तथा साध्यं सत्येव
उपपत्तिस्तथा अन्यथानुपपत्तेरिव वा अन्यथा साध्याभावेऽनुपपत्तिस्तथा ॥ ८९ ॥

तामेवानुमानमुद्रामुद्रमुद्रयति ॥ ९० ॥

ननु तदोत्तरैरुक्तदृष्टान्तादेरपि व्याप्तिप्रतिपत्तानुपयोगित्वात् व्युत्पन्नापेक्षया कथं तद-
प्रयोग इत्याह ॥ ९१ ॥

हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्माद् यथा व्याप्तिग्रहणं व्याप्तिग्रहणानतिक्रमेणैव हेतुप्रयोगो

विधीयते । सा च तावन्प्राग्नेयं व्यत्यन्नेसथोपपत्तान्यथानुपपत्तया वावधार्यते । दृष्टान्तादिक-
मन्तरेणोद्देश्यः । यथा दृष्टान्तादिव्याप्तिप्रतिपत्तिं प्रत्यनङ्गत्वं तथा प्राक् प्रपञ्चितमिति
नेह पुनः प्रपञ्चयते ॥ ९१ ॥

नापि दृष्टान्तादिप्रयोगः साध्यविध्यर्थं फलवानित्याह ॥ ९२ ॥

चकार एवकारार्थः । निश्चितविपत्तासम्भवहेतुप्रयोगमात्रेण साध्यविधिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

तेन पक्षप्रयोगोऽपि सफल इति दर्शयन्नाह ॥ ९३ ॥

यतस्सथोपपत्तयथानुपपत्तिप्रयोगमात्रेण व्याप्तिप्रतिपत्तिस्तेन हेतुना पक्षसाधार-
मून्याय साध्यव्याप्तसाधनाधारसूचनाय उक्तः । ततो यदुक्तं परेण -

तद्भावहेतुभावो हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

व्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि भोवतः ॥

इति तन्निरूपणम् । व्युत्पन्नं प्रति यथोक्तहेतुप्रयोगोऽपि पक्षप्रयोगाभावे साधनस्य
नियताधारतानवधारणात् ॥ ९३ ॥

अथानुमानस्वरूपं प्रतिप्राप्तिदानीं क्रमप्राप्तमागमस्वरूपं निरूपयितुमाह ॥ ९४ ॥

यो यत्रावज्जकः स तत्रागमः । आगमस्य वचनमादिशब्दं वाङ्मयविदिसंज्ञापरिग्रहः ।
आगमवचनम् आदिर्यस्य तत् तथोक्तम् । तन्निरवन्धनं यस्मात्संज्ञास्यति । आगमशब्दोपादानानु-
प्रपौरुषेयत्वव्यवहारेः । अर्थज्ञानमित्यनेनाग्रापोहज्ञानस्याभिप्रायसूचनस्य च निरासः ।

नन्वसम्भवीदं लक्षणम् । शब्दस्य नित्यत्वेनगौरुषेयत्वोद्देशप्रवृत्तित्वायोगात् । तन्नि-
त्यत्वञ्च तदवयवानां वर्णानां व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च 'न च तद्गुणपक्षत्वमसिद्धम् । एकत्र
प्रयुक्तस्य गकारादेः प्रत्यभिज्ञया देशान्तरेऽपि ग्रहणात् स एवायं गकार इति नित्यत्वमपि
तयैवावधीयते । कालान्तरेऽपि तस्यैव गकारादेर्निश्चयान्तात् । इतो वा नित्यत्वं शब्दस्य
संकेतान्यथानुपपत्तेरिति । तथाहि 'सृष्टीतसङ्घितस्य' शब्दस्य प्रध्वंसे सत्यसृष्टीतसङ्घतः
शब्द इदानीं अन्यत्र वोपलभ्यते इति तत्कथमर्थप्रत्ययः स्यात् । न चासौ न भवतीति
स एवायं शब्दः इति प्रत्यभिज्ञानस्यात्रापि सुलभत्वाच्च ।

न च वर्णानां शब्दस्य वा नित्यत्वे सर्वैः सर्वदा अवगमप्रसङ्गः । सर्वदा तदभिव्यक्तेर-
सम्भवात् । तदसम्भवाभिव्यक्तवायुना प्रतिनियतत्वात् । न च तेषामनुपपन्नत्वं प्रमाण-
प्रतिपन्नत्वात् । तथाहि वक्तृमुखनिकाटदेशवर्तिभिः स्वर्शनेनाध्यत्तेण व्यञ्जकवायवो
सृष्टान्ते । क्रूरदेशस्थितेन मुखसमीपस्थिततूलचलनादनुमीयते । ओसृश्रोत्रकेषु शब्द-
अवगमन्यथानुपपत्तेरर्थापत्तापि निश्चीयन्ते ।

किञ्चोत्पत्तिपक्षेऽपि समानोऽयं दोषः । तथाहि वाध्वाकाशसंयोगादसमवायि-
कारणादाकाशाच्च समवायिकारणाद् दिग्देशाद्यविभागेन उत्पद्यमानोऽयं शब्दो न सर्वैरनु-
भूयते । अपि तु नियतदिग्देशस्थैरेव तथाभिव्यक्तसमानोऽपि । नाप्यभिव्यक्तसाङ्ख्यं उभय-
त्रापि समानत्वादिव । तथाहि अन्येस्तात्वादिसंयोगे र्थान्यो वर्णो न क्रियते तथा
ध्वन्यन्तरसारीभिक्षोलादिभिरन्यो ध्वनिर्नारभ्यते इत्युत्पत्ताभिव्यक्तयोः समानत्वेनेकत्रैव
पर्यनुयोगावसर इति सर्वं सूच्यम् ।

माभूद्वर्णानां तदात्मकस्य वा शब्दस्य कौटस्थ्यनित्यत्वं तथाप्यनदिपरिभ्यरायातत्वेन
वेदस्य नित्यत्वात् प्रकृतलक्षणस्याव्यापकत्वम् । न च प्रवाहनित्यत्वमप्रमाणकमेवास्तीति युक्तं
वक्तृमधुना तत्कर्तुरनुपलम्भादतीतानागतयोरपि कालयोस्तदनुमापकस्य लिङ्गाभावात् ।

तदभावेऽपि सर्वदाप्यतीन्द्रियसाध्यसाधनसम्बन्धस्येन्द्रियमर्हत्कार्ययोगात् । प्रत्यक्षप्रतिपन्नमेव हि लिङ्गमनुमानं हि यद्द्वैतसम्बन्धस्यैकदेशसंदर्शनादसङ्गिभ्रष्टेषु बुद्धिरित्यभिधानात् ।

नायथापत्तिस्तत्सिद्धिरन्यथाभूतस्यार्थस्वाभावात् उपमानोपनेययोरप्रत्यक्षत्वाच्च । नाप्युपमानं साधकं केवलसम्भावप्रमाणमेवावशिष्यते । तच्च तदभावसाधकमिति । न च पुरुषसद्भाववदस्यापि दुःसाध्यत्वात् संशयापत्तिः तदभावसाधकप्रमाणाणां सुखमत्वात् । अद्युना हि तदभावे प्रत्यक्षमेवातीतानागतयोः कालयोरनुमानं तदभावसाधकमिति । तथा च

अतीतानागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ ।

कालशब्दाभिधेयत्वादिदानौत्तनकालवत् ॥

वेदसाध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वाद्युनाध्ययनं यथा ॥

इति । तथाप्येष्वेव वेदः अनवच्छिन्नसम्बन्धायत्वे सत्यस्यैमाशङ्कतृकत्वात् आकाशवत् । अर्थापत्तिरपि प्रामाण्यलक्षणस्यार्थानन्यथाभूतस्य दर्शनात् तदभावे निश्चीयते धर्माद्यतीन्द्रियार्थविषयस्य वेदस्यान्तरिभागदर्शिभिः कर्तुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियार्थदर्शनस्याभावात् । प्रामाण्यमप्येष्वेवतामेव कल्पयतीति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तान्द्रुक्तं वर्णानां व्यापित्वे निष्पत्तिं च प्रत्यभिज्ञा प्रमाणा-
मिति तद्वत् । प्रत्यभिज्ञायास्तत्र प्रमाणात्वायोगात् । देशान्तरेऽपि तस्यैव वर्णस्य सत्त्वे
शब्दशः प्रतिपत्तिः स्यात् । नहि सर्वत्र व्यापगा वर्तमानस्यैकस्मिन् प्रदेशे सामर्थ्येन
अदृशमुपपत्तियुक्तमव्यापकत्वप्रसङ्गात् । घटादेरपि व्यापकत्वप्रसङ्गः । शक्यं हि वक्तुमेवं
घटः सर्वगतः चक्षुरादिसङ्निधानादनेकत्र देशे प्रतीयते इति ।

ननु घटोत्पादकस्य सृष्टिपिच्छादेरनेकस्योपलम्भादनेकत्वमेव तथा महदणुपरिमाणसम्भ-
वाच्चिति । तच्च वर्णेष्वपि समानं तत्रापि प्रतिनियततात्त्वादिकारणकलापस्य तौत्रादिधर्म-
भेदस्य च सम्भवाविरोधात् ।

अथ व्यापित्वेऽपि सर्वत्र सर्वान्मना वृत्तिमत्त्वान्न दोषोऽयमिति चेन्न । तथा सति
सर्वथैकत्वविरोधात् । नहि देशभेदेन युगपत् सर्वान्मना प्रतीयमानस्यैकत्वमुपपद्यते
प्रमाणाविरोधात् । तथाच प्रयोगः । प्रत्येकं गकारादिवर्णोऽनेक एव युगपद्भिन्नपेशतया
तथैव सर्वान्मनोपलभ्यमानंत्वात् घटादिवत् । न सामान्येन व्यभिचारः । तस्यापि सदृश-
परिणामात्मिकत्वानेकत्वात् । नापि पूर्वताद्यनेकप्रदेशस्थितया युगपदनेकदेशस्थितपुरुष-
परिदृश्यमानेन चन्द्रार्कादिना व्यभिचारः । तस्यातिद्विषुतयैकदेशस्थितस्यापि भ्रान्ति-
वशादनेकदेशस्थित्वेन प्रतीतेः । न चाभ्रान्तस्य भ्रान्तेन व्यभिचारकत्वना युक्तीति । नापि
जलपात्रप्रतिविम्बेन तस्यापि चन्द्रार्कादिसङ्निधिमपेक्ष्य तथा परिणममानत्वानेकत्वात् ।
तस्मादनेकप्रदेशे युगपत् सर्वान्मनोपलभ्यमानविषयस्यैकस्य सम्भाव्यमानत्वात् तत्र प्रवर्तमानं
प्रत्यभिज्ञानं न प्रमाणासिति स्थितम् ।

तथा नित्यत्वमपि न प्रत्यभिज्ञानेन निश्चीयतइति । नित्यत्वं हि रक्षणात्मिकत्व-
व्यापित्वम् । तच्चान्तराले सत्तानुपलम्बेन न शक्यते निश्चितुम् । न ह प्रत्यभिज्ञानबलेनेवान्तराले
सत्तासम्भवस्यैकैवाद्यादपि सम्भवाविरोधात् । न च घटादावप्येवं प्रसङ्गस्योत्पत्ताव-
परापरसृष्टिच्छान्तरलक्षणस्य कारणस्यासम्भाव्यमानत्वेनान्तराले सत्तायाः साध्यतुं शक्यत्वात् ।
अत्र तुच्छकारणानामपूर्वार्थां व्यापारसम्भावनातो नान्तराले सत्तासम्भव इति ।

ब्रह्मण्यनुक्तं सकृत्तान्मैयानुपपत्तेः शब्दस्य नित्यत्वमिति इदमप्यनात्मसमाधितमेव । अनित्येऽपि योजयितुं शक्यत्वात् । तथाहि गुह्यतसकृत्तस्य दृष्टेः प्रथमं सत्यगुह्यत-सकृत्त इहानीमन्यएव दृश्यः समुपलभ्यत इति दृश्योति न स्यात् । तथा धूमस्यापि गुह्यत-व्याप्तिकस्य नाशे अन्यधूमदर्शनाद्दृष्टिविज्ञानाभावश्च ।*

अथं सादृश्यात्तद्व्याप्रतीते न दोष इति चेदत्रापि सादृश्यवशादर्थप्रत्यये को दोषो येन नित्यत्वे दुरभिनवेश, प्राप्नोयते । तथा कल्पनायामन्तराले, सत्त्वमप्यदृष्टं न कश्चितं स्यादिति । यद्यन्यदर्शितं* व्यञ्जकानां, प्रतिनियतत्वात् न युगपच्छक्तिरिति तदप्यशक्ति-लक्षितम् । समानेन्द्रियप्राप्तौ समानधर्मसु समानदेशेषु विषयिविषयेषु नियमायोगात् । तथाहि श्रोत्रं समानवेश-समानेन्द्रियप्राप्त-समानधर्मापन्नानामर्थानां ग्रहणाय प्रतिनियत-संस्कारकसंस्कार्यं न भवति इन्द्रियत्वात् सत्त्वत् । शब्दा वा प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्या न भवन्ति । समानवेश-समानेन्द्रियप्राप्त-समानधर्मापन्नत्वे सति युगपदिन्द्रियसंबन्ध-त्वात् घटादिवत् । अत्यन्तपक्षेऽप्ययं दोषः समान इति न वाच्यं सुव्यखण्डनीपदृष्टान्ताभ्यां कारकव्यञ्जकपक्षयोर्विशेषविद्वेरित्यलमतिर्जाह्नतेन ॥

यद्यन्यत् प्रवाहनित्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमिति तत्र, किं शब्दशास्त्रस्यानादि-नित्यत्वमुत विशिष्टानामिति । आद्ये पक्षे य एव शब्दा लौकिकास्त एव वैदिकाइत्यस्य-मिदमभिधीयते वेद एवापौरुषेय इति । किन्तु सर्वेषामपि शास्त्राणामपौरुषेयतेति ।

अथ विशिष्टानुपूर्विका एव शब्दा अनदिद्वेनाभिधीयन्ते तेषामवगतार्थानां अनव-गतार्थानां वा अनादिता स्याद् । यदि तावदुत्तरः पक्षस्तदा, ज्ञानलक्षणमप्रामाण्यमनुष्यते । अथाद्यः पक्ष प्राप्नोयते तद्वाख्यातारः किञ्चिज्ज्ञा भवेयुः सर्वज्ञा वा । प्रथमपक्षे दुरधि-गमसम्बन्धानामन्यथायर्थस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् मिथ्यात्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । तदुक्तम् ।

अथमर्थो नायमर्थ इति शब्दा वदन्ति न ।

कल्परोऽयमर्थः पुरुषेस्ते च सगादिविमुताः ॥

किञ्च । किञ्चिज्ज्ञाव्याख्यातार्थाविशेषादमुहोत्रं लुह्यात् स्वर्गकाम इत्यस्य खादे-च्छुमांसमित्यपि वाकार्थः किं न स्यात् । संश्रयलक्षणमप्रामाण्यं वा ।

अथ सर्वविद्वित्तरार्थ एव वेदोऽनादिपरम्परायात् इति चेत् इत्त धर्मं चोदनेव प्रमाणमिति हतमेतत् । अतीन्द्रियार्थप्रत्यक्षीकरणसमर्थस्य पुरुषस्य सद्भावे च तद्वचन-स्यापि चोदनावदबोधकत्वेन प्रामाण्यादेदस्य पुरुषाभावविद्वेस्तत् प्रतिबन्धकं स्यात् ।

अथ तद्वाख्यातृणां किञ्चिज्ज्ञत्वेपि व्यर्थव्याख्यानपरम्परयानवच्छिन्नसन्तानत्वेन सत्येऽपि एव वेदोऽवसोपत इति चेत् न । किञ्चिज्ज्ञानामतीन्द्रियार्थेषु निःसंशयव्याख्याना-योगादन्वेनाकृत्यमाश्रयान्वर्थानिष्ठदेशपरिहारेणाभिसतपथप्रापखानुपपत्तेः ।

किञ्चनादिवाख्यानपरम्परामतत्वेऽपि वेदार्थस्य गुह्यतविसृतसम्बन्धवचनाकौशल-दृष्टामिप्रायतया, व्याख्यानस्थान्यैव करणात् अविस्वादायोगादप्रामाण्यमेव स्यात् । दृश्यन्ते चानुनातनां अपि, ज्योतिःशास्त्रादिषु रहस्यं यथार्थमवचन्तोऽपि दुरभिसम्बरन्याथा व्याचक्षाणाः केषिज्ज्ञानन्तोऽपि, वचनाकौशलादन्यथोपदिशन्तेः केषिच्च विसृतसम्बन्धा-प्रायायातप्यमभिदधानां इति । कथमन्यथा भावनाविधिनियोगात्वात्तथैवप्रतिपत्तवदे-स्यात् । अनुषास्ववल्कादीनां श्रुत्यर्थानुसारिसृतिनिरूपणार्थां वा । तस्मादनादिप्रवाह-यतितत्वेऽपि वेदस्यायथार्थत्वमेव स्यादिति स्थितम् ।

यथोक्तमतीतानागतविद्यादि तदपि स्वमतनिष्कर्षं चेतुःत्वेन विपरीतसाधनात् तदाभासमेवेति । तथाहि

अतीतानागतयोः कालो वेदार्थज्ञातिर्जितो ।

० कालशब्दाभिधेयत्वाद्दधुनातनकाराद्यत् ॥ इति ॥

किञ्च कालशब्दाभिधेयत्वं अतीतानागतयोः कालयोर्ग्रहणे सति भवति । तद्-
ग्रहणञ्च नाध्वस्तस्तयोरतीन्द्रियत्वाद्नुमानतस्तद्ग्रहणेऽपि न साध्यं स्वत्वः तयो
निश्चेतुं पार्यते । प्रत्यक्षग्रहीतस्यैव तत्स्वत्वमभ्युपगमात् । न च कालाख्यं द्रव्यं
सौमांसकस्यास्ति । प्रसङ्गसाधनाददोष इति चेन्न परं प्रति साध्यसाधनयो र्याप्यव्यापक-
भावाभावात् । इदानीमपि देशान्तरे वेदकारस्यापुत्रादेः सौमतादिभिरभ्युपगमात् ।

यदप्यपरं वेदाध्ययनमित्यादि तदपि विपक्षेऽपि समानम् ।

भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

तदध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥

इति ॥ यद्यन्यदुक्तमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति । तत्र जीर्ण-
कूपारमादिभिः व्यभिचरनिवृत्तार्थमनवच्छिन्नसम्प्रदायत्वविशेषेऽपि विशिष्यस्यास्मर्य-
माणकर्तृकत्वस्य विचार्यमाणसाधोऽग्रदसाधनत्वम् । कर्तुरस्मरणं हि वादिनः प्रतिवादिनश्च
सर्वस्य वा वादिनश्चदमनुपलब्धेरभावाद्वा । अद्यै पक्षे पिठकत्रयेऽपि स्यादनुपलब्धेर-
विशेषात् । तत्र परेः कर्तुरनङ्गीकरणाद्गोत्रेदत एवात्रापि न तदस्तु । अभावादिति चेदस्मा-
त्तदभावसिद्धावितरेतराश्रयत्वम् । सिद्धे हि तदभावे तन्निवन्धनं तदस्मरणं अस्माच्च तदभाव
इति प्रामाख्यान्यथानुपपत्तेस्तदभावान्नितरेतराश्रयत्वं इति चेन्न । प्रामाख्येनाप्रामाख्यकारणस्यैव
पुरुषविशेषस्य निराकरणात् पुरुषमात्रस्यानिराकृतेः ।

अथातीन्द्रियार्थदर्शिनो भावादेन्यस्य च प्रामाख्यकारणत्वानुपपत्तेः सिद्ध एव सर्वथा
पुरुषाभाव इति चेन्न । सर्वज्ञाभावो विभावितः । प्रामाख्यान्यथानुपपत्तेरिति चेदितरेतरा-
श्रयत्वम् । कर्तुरस्मरणादिति चेच्चक्रकप्रसङ्गः । अभावप्रमाणादिति चेन्न तत्साधकस्यानुमानस्य
प्राक् प्रतिपादितत्वात् अभावप्रमाणात्प्रायोऽगत् । प्रमाणापञ्चकाभावे भावप्रमाणाप्रवृत्तेः ।

प्रमाणापञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणात् ॥ ०

इति परेऽभिधानात् । ततो न वादिनः कर्तुरस्मरणपुपपन्नं नापि प्रतिवादिनो-
ऽसिद्धेः । तत्र हि प्रतिवादिने स्मरतीत्येककर्तारमिति । नापि सर्वस्य वादिनो वेदे कर्तुर-
स्मरणेऽपि प्रतिवादिनः स्मरणात् ।

ननु प्रतिवादिना वेदेऽपुत्रकादयो बहवः कर्तारः स्मर्यन्ते अतस्तत् स्मरणस्य विवाद-
विषयस्याप्रामाख्याद् भवेदेव सर्वस्य कर्तुरस्मरणमिति चेन्न । कर्तुर्विशेषविषय एवासौ
विवादो न कर्तृसामान्ये । अतः सर्वस्य कर्तुरस्मरणमप्यसिद्धम् । सर्वज्ञत्वज्ञानविज्ञान-
रहितो वा कथं सर्वस्य कर्तुरस्मरणमेवेति । तस्मादपौरुषेयत्वस्य वेदे व्यवस्थापयितु-
मशक्यत्वान्न तल्लक्षणस्याप्यपकल्पमसम्भित्वं वा सम्भवति । गौरुषेयत्वे पुनः प्रमाणाणि
बहूनि सन्ति वै । सजन्मस्मरणार्थिगोत्रचरणादिनामश्रुतेरनेकपदसंज्ञतिप्रतिनियमसंदर्शनात्
कलार्थपुरुषप्रवृत्तिविनिवृत्तिहेत्वात्मनां श्रुतेश्च मनुसूत्रवत् पुरुषकर्तृकैव श्रुतिरिति
वचनात् । अपौरुषेयत्वेऽपि वा न प्रामाख्यं वेदस्योपपद्यते तद्वेतूनां गुणानामभावात् ।

ननु न गुणकृतमेव प्रामाण्यं, किन्तु दोषाभावप्रकारेणापि । स च दोषाश्रयपुरुषा-
भावेऽपि निश्चीयते न गुणसङ्गाव एवेति । तथाचोक्तम् ।

शब्दं दोषोद्भवत्वावद् वक्तुं धीन इति स्थितम् ।

तदभावः क्वचित्तावद्गुणवद्भक्तकत्वतः ॥ १ ॥

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दं संक्रान्तसम्भवात् ।

यद्गुणैरुक्तं तत्र भावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥

इति । तदप्युक्तं चराभिप्रायापरिज्ञानात् । नास्माभिरुक्तुरभावे वेदस्य प्रामाण्याभावः
समुद्भाव्यते किन्तु तदुपाख्यातृणां अतीन्द्रियार्थदर्शनादिगुणाभावे ततो दोषाख्याननिर्णय-
तत्वात् न प्रामाण्यनिश्चय इति । ततो पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयायोगात् नानेन
लक्षणस्याव्यापित्वमसम्भित्वं वा । इत्यलमतिजिह्वितेन ॥ ६४ ॥

ननु शब्दार्थयोः सर्वान्वाभावादन्वाबोद्धमात्राभिधायित्वादासम्पत्तीतार्थे शब्दात् कथं
वस्तुमूर्तार्थावगम इत्यत्राह ॥ ६५ ॥

सहजा स्वभावधृता योग्यता शब्दार्थयोर्व्याख्यातकशक्तिस्तस्यां सङ्कितस्तद्दशात्
विस्फुटं शब्दादयः प्रागुक्ता वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥ ६५ ॥

उदाहरणमाह ॥ ६६ ॥

ननु यस्य शब्दाः सन्तर्प्ये दृष्टान्त एवार्थाभावेऽपि दृश्यन्ते तत् कृष्यमर्थाभिधायकत्व-
मिति । तदप्युक्तमनर्थकेभ्यः शब्दं श्योऽर्थवतामन्यत्वात् । न चान्यस्य व्यभिचारेऽन्यस्यासौ
युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अन्यथा गोपालघटिकान्तर्गतस्य धूमस्य पावकस्य व्यभिचारे पद्मताड-
धूमस्यापि सत्प्रसङ्गात् । यत्रतः परीक्षितं कार्यं कारणं नातिवर्त्तते इत्यन्यत्रापि समानम् ।
सुपरीक्षितो हि शब्दोऽर्थं न व्यभिचरतीति । तथाचान्यापोहस्य शब्दार्थत्वकल्पनं प्रयासमात्र-
मेव । न चान्यापोहः शब्दार्थो व्यतिष्ठते प्रतीतिविरोधात् । न हि गवादिशब्दप्रवणोद-
गवादिवावृत्तिः प्रतीयते । ततः साक्षादित्यपदार्थं प्रवृत्तिदर्शनादगवादिबुद्धिजनकं तत्र
शब्दान्तरं सृष्यम् ।

अथैकस्मादेव गोशब्दादर्थद्वयस्यापि, सम्माननाद्वार्थः शब्दान्तरयोः चैवैवमेकस्य
परस्परविरुद्धार्थद्वयप्रतिपादनविरोधात् ।

किञ्च गोशब्दस्यागोव्यावृत्तिविषयत्वं प्रथमसगौरितिं प्रतीयते । न चैवमतो
नान्यापोहः शब्दार्थः । किञ्चापोहाख्यं सामान्यं वाच्यत्वेन प्रतीयमानं चर्युदासवरूपं
प्रसङ्गरूपं वा । प्रथमपक्षे गोत्वमेव नामान्तरेणोक्तं स्यादभावाभावस्य भावान्तरस्वभावेन
व्यवस्थितत्वात् ।

कश्चायमश्वादिनिवृत्तिलक्षणो भावोऽभिधीयते न तावत् खलक्षणरूपस्तस्य सकल-
विकल्प-वागुगोचरातिक्रान्तत्वात् । नापि श्वालेयादिव्यक्तिरूपः तस्यासामान्यत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मात् सकलगोव्यक्तित्वनुवृत्तप्रत्ययजनकं तत्रैव प्रत्येकं परिसमाह्वयवर्त्तमानं सामान्य-
मेव गोशब्दोच्यते । तस्यापोह इति नामकरणे नाममात्रं भिद्यते नार्थ इति । अतो नाद्यः
पक्षः श्रेयान् । नापि द्वितीया गोशब्दादेः क्वचिद्वाच्योऽर्थं प्रवृत्त्ययोगात् तुच्छाभावाभ्युपगमे
परमतप्रवेशानुसङ्गात् ।

किञ्च गवादयो ये सामान्यशब्दा ये च श्वालेयादयः तेषां भवदभिप्रायेण पर्यायता
स्यार्थभेदाभिव्याहृत्यपदपादादिशब्दवत् । न खलु तुच्छाभावस्य भेदो युक्तो वस्तुन्येव

संश्लेषकत्वनात्वादि विकल्पानां प्रतीतेः । भेदे वा अभावे वा वस्तुतापत्तिसङ्गत्या-
द्वस्तुत्वम् । न चापोहलक्षणसम्बन्धिभेदाद्भेदः । प्रमेयाभिधेयादिशब्दानामप्रवृत्ति-
प्रसङ्गात् । व्यवच्छेद्यत्वात्तदुपेयापि अप्रमेयादिरूपत्वे ततो व्यवच्छेदायोगात् कथन्तत्र
सम्बन्धिभेदाद्भेदः ।

किञ्च श्रावलेयादिशब्दोऽपोहो न प्रसज्येत किन्तु प्रतिव्यक्तिभिन्न एव श्रावय श्राव-
लेयादयस्तन्न भिन्दन्ति तच्छ्रावदयोऽपि भेदका सा भूवन् यथान्तरङ्गाः, श्रावलेयादयो न भेद-
कास्तथाश्रावदयो भेदका इत्यतिसाहचर्यम् । वस्तुनोऽपि सम्बन्धिभेदाद्भेदो नोपलभ्यते
किमुतावस्तुनि । तथाह्येकएव देवदत्तादिः कटककुच्छर्लादिभिरभिसम्बन्धयमानो, न
नानात्वसात्सिद्धान्तः समुपलभ्यते इति ।

भवतु वा सम्बन्धिभेदाद्भेदः तथापि न वस्तुभूतसामान्यमन्तरेणान्यापोहाश्रयः सम्बन्धी
भवतां भवितुमर्हति । तथाहि यदि श्रावलेयादिषु वस्तुभूतसामान्याभावोऽप्यादिपरिहारेण
तत्रैव विशिष्टाभिधानप्रत्ययो कथं स्याताम् । ततः सम्बन्धिभेदाद्भेदमिच्छतापि सामान्यं
वास्तवमङ्गीकर्तव्यमिति ।

किञ्चापोहशब्दार्थपक्षे सङ्केत एवानुपपन्नः तद्ग्रहणोपायासम्भवात् न प्रत्यक्षं तद्-
ग्रहणसमर्थं तस्य वस्तुविषयत्वादन्यापोहस्य चावस्तुत्वात् । अनुमानमपि न तत्सङ्गावभववो-
र्धयति तस्य कार्यस्यभावलिङ्गसम्पाद्यत्वात् । अपोहस्य निरुपाख्यत्वेनानर्थक्रियाकारित्वेन
च स्वभावकार्ययोरसम्भवात् ।

किञ्च गोशब्दागोऽपोहाभिधायित्वे गौरित्यत्र गोशब्दस्य किमभिधेयं स्यात् अप्त्वा-
तस्य विधिनभिधेयोरनधिकारात् । अभोनिवृत्तिरिति वेदितरेतराश्रयत्वम् अगोव्यवच्छेदो
हि अगोनिश्रये भवति । स चागौर्गोनिवृत्तमात्मा गौश्रागोव्यवच्छेदरूप इति । अगौरि-
त्यत्रोत्तरपदार्थोऽप्यनयेव दिशा चिन्तनीयः ।

नृवगौरित्यत्रान्य एव विधिरूपो गोशब्दाभिधेयस्तदापोहः शब्दार्थ इति विघटते
तस्मादपोहस्योक्तयुक्ता विचार्यमाणस्यायोगाद्गोऽपोहःशब्दार्थ इति स्थितं सहजयोग्यता-
वशाच्छब्दादयो वस्तुप्रतिपत्तिहेतव इति ॥

स्मृतिरनुपहृतेयं प्रत्यभिज्ञानवज्जा

प्रभित्तिनिरतचिन्ता लैङ्गिकं सङ्गतार्थम् ।

प्रवचनमनवद्यं निश्चितं देववाचा

रचितमुचितवाग्भिस्तस्यभेतेन गीतम् ॥ ९६ ॥

इति परीक्षासुखस्य लघुवृत्तौ परोक्षप्रपञ्चः तृतीयः ऋगुद्देशः ॥ ० ॥

अथ स्वरूपसंख्याविप्रतिपत्तिं निराकृत्य विषयविप्रतिपत्तिनिरासार्थम् ॥ ९ ॥

तस्य प्रमाणस्य श्राद्धोऽर्थो विषय इति यावद् । स एव विशिष्यते । सामान्यविशेषा-
त्सा । सामान्यविशेषो वस्त्यमाणस्यस्यौ तावात्मनो यथैति द्विग्रहः । तदुभयग्रहणमात्म-
ग्रहणञ्च केवलं सामान्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वप्रतिषेधार्थम् ।
तत्र सन्धानदेहस्य परमब्रह्मणो निरस्तत्वात् तदितरद्विचार्यते । तत्र सांख्यैः प्रधानं
सामान्यमुक्तम् ।

त्रिगुणमविद्वेकैस्त्रिषयः साम्यन्यमचेतनं प्रवचधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ १

इति वचनात् । तच्च केषलं प्रधानं महदादिकाद्येनिष्पादनाय प्रवर्तमानं किमप्येष्य प्रवर्तते निरपेक्षं वा । प्रथमपक्षे तद्विहितं वाच्यं यदपेक्ष्यं प्रवर्तते ।

ननु पुरुषार्थं यद्ये तत्र कारणं पुरुषार्थेन हेतुना प्रधानं प्रवर्तते । पुरुषार्थश्च हेधा । शब्दाद्युपलब्धिगुणपुरुषात्परिवेकदर्शनञ्चेत्यभिधानादिति चेत् सत्यं तथा प्रवर्तमानमपि बहुधा नैकं पुरुषकृते कश्चिदुपकारं समासादयत् प्रवर्ततानासादयत् । प्रथमपक्षे च उपकार-स्तस्मान्निर्गोऽभिन्नो वा । यदि भिन्नस्तदा तस्येति व्यपदेशाभावाः सम्बन्धाभावात् तदभावश्च समवायादेरनभ्युपगमात् । तादात्म्यश्च भेदविरोधीति ।

अथाभिन्न उपकार इति पक्ष आश्रीयते तदा प्रधानमेव तेन कृतं स्यात् ।

अथोपकारनिरपेक्षमेव प्रधानं प्रवर्तते तर्हि युक्तात्मानं प्रत्यपि प्रवर्तताविवेधात् । एतेन निरपेक्षप्रवृत्तिपक्षोऽपि प्रत्युक्तः सत एव ।

किञ्च चिद्वे प्रधाने सर्वमेतदुपपन्नं स्यात् । न च तत्सिद्धिः कुतश्चिद्विधीयत इति ।

ननु कार्याणामेकान्वयदर्शनात् एककारणप्रभवत्वं भेदानां परिग्रहमदर्शनाच्चैति तदप्यचारचर्चितम् । सुखदुःखमोहरूपतया घटादेरन्यथाभावादादस्तत्त्वस्यैव तथोपलम्भात् ।

अथान्तस्तत्त्वस्य न सुखादिपरिणामः किन्तु तथा परिग्रहमानप्रधानसंबन्धीत् आत्मनोऽपि तथाप्रतिभास इति तदप्यनुपपन्नम् । अप्रतिभस्यमानस्यापि संबर्गकक्षणायां तत्त्वेयत्ताया निश्चेतुमशक्तेः । तदुक्तम् ।

संबर्गादिविभागक्षेदयोगोलकात्प्रवृत्तवत् ।

भेदाभेदव्यवस्थैवसुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥ इति ।

यदपि परिमाणाख्यं साधनं तदप्येकप्रकृतिकेषु घटघटीशरावोदञ्चनानिषु ध्रुनेकप्रकृ-
तिकेषु पटकुटमुकुटशकटादिषु चोपलम्भात् ध्रुनेकान्तिकमिति न ततः प्रकृतिचिद्विः ।

तदेवं प्रधानग्रहणोपायासम्भवात् संभवे वा ततः कार्यादयायोगाच्च यदुक्तं परेश ।

प्रकृतेर्महाङ्गतोऽहङ्कारः तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥

इति च्छिद्रक्रमो - भूलप्रकृतिरविकृतिर्भेदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

• षोडशकस्य विकारो न प्रकृतितनं विकृतिः पुरुषः ॥

इति स्वरूपाख्यानश्च बन्धरासुतसौरुप्यवर्णनमिवाचद्विषयत्वादुपेक्षामर्हति । अमूर्त-
खाकाशश्च, पृथिव्यापेक्षेकारणकत्वायोगाच्च । अन्यथा अचेतनादपि पञ्चभूतकदम्बकाचेतन्य-
चिद्विद्याद्वैकमत्तचिद्विप्रसङ्गात् सांख्यग्रन्थे एव न स्यात् ।

सत्कार्यवादप्रतिषेधश्चान्यत्र विस्तरयोक्त इति नेहोच्यते संक्षेपरूपत्वादस्येति । तथा
विवेधा एव तत्त्वं तेषामसमाज्ञैव विशेषेभ्योऽशेषात्मना विशेषात्मकत्वात् सामान्यकोक-
खानेकत्र व्यप्राग्वर्तमानश्च सम्भवाभावाच्च । तस्यैकव्यक्तिनिष्ठस्य सामर्थ्येनोपलब्धस्य तदेव
व्यक्तमन्तरेऽनुपलम्भप्रसङ्गात् उपलम्भे वा तन्नानात्वायतेर्गुणपङ्क्तिर्नृदेशतया सामर्थ्येनोपलब्धः
तद्व्यक्तिवदन्यथा व्यक्तयोऽपि भिन्ना माभूवन्निति । ततो ह्युद्वेगमेव एव सामान्यम् । तदुक्तम् ।

एकत्र दृष्टो भावो हि क्वचिन्नृपत्र दृश्यते ।

तस्मान्न भिन्नमस्तीत्यत् सामान्यं बुद्धयभेदतः ॥ इति ॥

ते च विशेषाः परस्परसम्बन्धा एव तत्सम्बन्धस्य विचार्यमाणोक्तयोस्तात् । एकदेशेन सम्बन्धे अस्तु घटकेन युगपद्योगात्कथोः घटुंश्रुतापत्तेः घट्टात्मनामिदम्बन्धो पिच्छकानुमान-कत्वापत्तेः । अथयद्विनिवेशेन सम्बन्धत्वेनेषामुभयपक्षतएव तद्विषयेषु 'वृत्तिविकल्पादि-ब्राधनात् । तथाहि अथयथा अथयद्विनि वत्सन्त इति नाभ्युपगतम् । अथयदी चाथयवेषु वत्समानः किमेकदेशेन वत्सते घट्टात्मना वा । एकदेशेन वृत्तावयवान्तरप्रसङ्गकनापि एकदेशान्तरैवाथयविनो वृत्तावनवस्था । घट्टात्मना वत्समानोऽपि प्रत्यययत् स्वभावभेदेन वत्सताहोस्त्रिवेकपेक्षेति । प्रथमपक्षे अथयद्विबहुत्वपत्तिः । द्वितीयपक्षे तु अथयवाना-भेकपक्षेपत्तिरिति प्रत्येकं परिचयात्तदा वृत्तावयवयविविबहुत्वमिति । तथा यदुच्यं घट्टो-पक्षभ्यते तद्वास्तव यथा गगनेन्द्रीवरसु । नोपलभ्यते चाथयवेषु अथयदीति । तथा यदप्रक्षे-यदुच्युत्तभावः तत्सती नाथान्तरं यथा वृक्षाग्रक्षे वनमिति । 'तस्य निरंशा एवाधोष्या-संश्रित्तनो वपादिपरभाषणः । ते चैकस्यस्थायिनो न नित्याः दिनाग्रं प्रत्यन्यामपेक्षणात् । प्रयोगश्च यो यद्वाचं प्रत्यन्यानपेक्षः स तत्स्वभावनियतो यथात्मना कारणसामग्री । स्वकार्यनाशोहि सुवृगरादिना क्रियमावस्ततो भिन्नो वा क्रियते । भिन्नस्य कारणे घटस्य स्थितिरेव स्यात् ।

अथ विनाशसम्बन्धान्ननु इति व्यपदेश इति चेत् भावाभावयोः कः सम्बन्धः । न तौवत्ताकांशं तयोर्भेदात् । नापि तदुत्पत्तिरभावस्य कार्यधारत्वाघटनात् । अभिन्नस्य कारणे घटादिकरेव कृतः स्यात्तत्र च प्रागेव भिन्नत्वाद्दुर्गं कारणमित्यन्यानपेक्षत्वं विदुमिति विनाशस्वभावनियतत्वं साधयत्येव । 'विदुं चानित्यानां तत्स्वभावनियतत्वे तदितरेषा-मात्मादीनां विमल्यधिकरणभावापन्नानां स्वप्नादिना साधनेन तदुद्घातान्तात् भवत्येव कथ-स्थितिसम्बन्धत्वम् । तथाहि यत् सत् तत् सत् सत् एकस्यस्थितिसम्बन्धं यथा घटः । वस्तुसामी भावा इति ।

अथवा सत्त्वमेव विपक्षे बाधकप्रमाणत्वेन वृष्टान्तनिरपेक्षमशेषस्य वस्तुनः कश्चि-कत्वमुपपादयति । तथाहि सत्त्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया च क्रमयोगपट्याभ्यां ते च नित्याद्विवर्त्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियासाहाय्यं नित्यसंते सापि स्वव्याप्यं सत्त्वमिति नित्यस्य क्रमयोगपट्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् सत्त्वासम्भावनं विपक्षे बाधकप्रमाणमिति । नहि नित्यस्य क्रमेण युगपद्वा सा सम्भवति । नित्यस्यैकेनेव स्वभावेन पूर्वपरिक्वालभाविकार्यार्थद्वयं कुर्वतः कार्यःभेदकत्वात् तस्यैकस्वभावत्वात् ।

तथापि कार्यनाशत्वे अन्यत्र कार्यभेदात् कारणभेदकत्वात्ना विकल्पेव स्यात् । तादृश-भेकेनेव किञ्चित् कारणं कथ्यनीयं येनेकस्वभावेन एकेनेव चराचरसुखदुःखे इति ।

अथ स्वभावनाशत्वेनैव तस्य कार्यभेदाद्विष्यत इति चेत्तर्हि ते स्वभावात्कस्य घट्टुंश्रु-सम्बन्धिनः तदा कार्यसाक्यं भवेत्तदुत्पत्तिकारणं वाच्यम् । तस्मादेवमित्येकस्वभावात् तदुत्पत्तौ तत्स्वभावानां सदा सम्भवात् चैव कार्यार्थां युगपत्प्राप्तिः । सद्कारिप्रसंगेभ्यो तत्स्वभावानां क्रमेण भावान्नोक्तदोष इति चेत्तदपि न साधुसङ्गतम् । नित्यस्य समर्थस्य परापेक्षायोगात् । तेः सामर्थ्यकारणे नित्यताद्गनिः ।

तस्माद् भिन्नमेव सामर्थ्यं तेर्विद्येयत इति न नित्यताद्गनिरिति चेत्तर्हि नित्यस-किञ्चित्करणेव स्यात् । सद्कारिजनितसामर्थ्यस्यैव कार्यकारित्वात् तत्सम्बन्धात् तस्मापि

कार्यकारित्वे तत्त्वबन्धुत्वैकत्वभवेत्त्वैव सामर्थ्यं नानात्वाभावात् कार्यभेदः । अनेकत्वभावत्वेऽप्यस्यैव च कार्यवत् तस्यापि साकार्यमिति सर्वसावर्तते इति चक्रकप्रसङ्गः ।

तस्मान्न क्रमेण कार्यकारित्वं नित्यम् । नापि युगपदशेषकार्यार्थो युगपदुत्पत्तो द्वितीयस्य कार्यकारणादनर्थक्रियाकारित्वेनावस्तुत्वप्रसङ्गादिति नित्यम् अन्वययोगपद्याभावः चिद्वृत्तेति शैवेगताः प्रतिपेदिरे । तेषुपि न युक्तवादिनः । सजातीयतरव्यावृत्तात्मनां विशेषाद्यामनंशानां, ग्राहकस्य प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षस्य स्थिरव्यूलसाधारणाकारवस्तु-ग्राहकत्वेन निरप्रवस्तुप्रवृत्त्यायोगात् । न हि परमाद्यः परधरासम्बन्धास्तुरादिबुद्धौ प्रतिभान्त तथासत्यविदावैप्रसङ्गात् ।

अथानुभूयन्त एव प्रथमं तथाभूताः सद्याः पश्चात्तु विकल्पावसानाबलादान्तरादन्तराला-
नुपलम्बलक्षणाद्वाद्याव्यवृत्त्याभावोऽपि व्यूलाद्याकारो विकल्पबुद्धौ चकारित्वं च तदाकारे-
णानुरूपमानः स्वव्यापारं तिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापारपुरःसरत्वेन प्रवृत्तत्वात् प्रत्यक्षायत इति ।
तदप्यतिशालविलक्षितम् । निर्विकल्पकबोधस्यानुपलक्षणात् । सृष्टौ हि निर्विकल्पके तयो-
र्भेदे ग्रन्थाकारानुरागस्यान्यत्रकल्पना युक्ता स्मृतिकल्पपानुकुसुमयोरिव नान्यथेति ।

एतेन तयोः युगपद्वृत्तेर्लघुवृत्तेर्वा तदेकत्वाध्यवसाय इति निरस्तम् । तस्यापि कोश-
पानप्रत्येयत्वादिति । केन वा तयोरेकत्वाध्यवसायो न तावद्विकल्पेन तेषां विकल्पावर्तन-
मिच्छत्वात् । नाप्यनुभवेन तस्य विकल्पगोचरत्वात् । न च तदनुभवाविषयं तदेकत्वाध्यव-
साये स्वार्थमतिप्रसङ्गात् । ततो न प्रत्यक्षबुद्धौ तथाविधविशेषावकीचः । नाप्यनुमानबुद्धौ
तदविनाशुतत्वभावकार्यविलङ्घनाभावादनुपलम्बोऽसिद्ध, एवानुवृत्ताकारस्य व्यूलाकारस्य चोप-
लब्धेरुक्तत्वात् ।

यदपि परमाद्यनानेकदेशेन सद्वात्मना वा सम्बन्धो नोपपद्यत इति तत्रानुभुपगम
एव परिहारः । शिरधरुक्षाणां सजातीयानाञ्च दूरधिकगुणानां कथञ्चित्कृत्वाकारपरि-
णामात्मकस्य सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यद्वाद्यविनिवृत्तिविकल्पादिबाधकमुक्तं तत्राद्यविनो
वृत्तिरेव यदि नोपपद्यते तदा न वर्तते इत्यभिधातव्यम् । नैकदेशादिविकल्पस्य विशेषा-
न्तरीयकत्वात् । तथाहि नैकदेशेन वर्तते नापि सद्वात्मनेत्युक्तं प्रकारान्तरेण वृत्तिरित्यभि-
हितं स्यात् अन्यथा न वर्तते इत्येव वक्तव्यम् । इति विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुष्ठानरूप-
त्वात् कथञ्चित् तादात्म्यरूपेण वृत्तिरित्यवधीयते । तत्र यथोक्तदोषायामनवकाशात् ।
विरोधादिदोषस्यापि प्रतिषेधत्वात् इति नेह प्रतन्यते ।

यच्चैकत्वस्यापित्वे साधनं “यो यद्भावं प्रति” इत्याद्युक्तं तदप्यसाधनम् । अवि-
ष्टादिदोषबुद्धत्वात् । तत्रान्यानपेक्षत्वं तावदासिद्धं घटाद्यभावस्य मुद्गरादिश्यापारान्वय-
व्यतिरेकानुविधायित्वात् तत्कारणत्वोपपत्तेः । कपालादिपर्यायान्तरभावो हि घटादे-
रभावस्तुच्छाभावस्य सकलप्रमाणागोचरातिक्रान्तत्वात् ।

किञ्चाभावो यदि स्वतन्त्रो भवेत् तदान्यानपेक्षत्वं विशेषणं युक्तम् । न च शोगतमते
कोऽपि इति हेतुप्रयोगानवतार एवानेकान्तिकत्वं च शालित्रीस्य कोदवाङ्मूरजननं प्रत्यन्या-
नपेक्षत्वेऽपि तज्जननसंभावानियतत्वात् तत्सम्भवत्वे सति इति विशेषणान्न दोष
इति चेन्न । सर्वेषां पदार्थानां विनाशस्य भाव्यविद्वेः । पर्यायरूपेणैव हि भावानामुत्पाद-
विनाशावप्युत्क्रियेते । न द्वय्यरूपेण सद्येति द्विलयसृच्छति भावो नियमेन पर्यायेण यत्र
कोऽपि नो विनश्यति भावनया लिङ्गितो नित्यं इति वचनात् ।

न हि निरन्तरविनाशे पूर्वोक्तवत् ततो, सताच्छिन्नभिः श्लेषावित्तवत् उत्पन्नवत्त्वं
उत्पत्तिर्घटते द्रव्यरूपेण कथञ्चिदव्यक्तवत्त्वात् सम्भवात् । न सर्वथा भावानां विनाश-
स्वभावत्वं युक्तम् । न च द्रव्यरूपेण प्रहीतुमशकत्वाद्भावः तद्ग्रहणोपायस्य प्रत्यभिज्ञानस्य
बहुलमुपलभ्यते तत्प्राप्त्यास्यस्य हि प्रागेवोक्तत्वात्, उत्तरकार्योत्पत्तयन्थामुपपत्तेः सिद्ध-
त्वात् ।

यच्चान्यत् साधनं सत्त्वाख्यं तद्वत् विपक्षवत् सपक्षेऽपि समानत्वात् न साध्यविहित-
निवन्धनम् । तथाहि स्वस्वमर्थक्रियया व्याप्तमर्थक्रिया, च क्रमयोगप्रवृत्त्याभ्यां ते च क्षणिका-
द्विवर्त्तमाने स्वव्याप्यमर्थक्रियामादाय निवर्त्तते सा च निवर्त्तमाना स्वव्याप्यं सत्त्वमिति
नित्यस्यैव क्षणिकस्यापि खरविषाखवदसत्त्वमिति न तत्र सत्त्वव्यवस्था ।

न च क्षणिकस्य वस्तुनः क्रमयोगप्रवृत्त्याभ्याम् अर्थक्रियाविरोधोऽसिद्धस्तस्य देशकृतस्य
कालकृतस्य वा क्रमस्यासम्भवात् । अथस्थितस्यैकस्य हि नानादेशकर्मलक्षणाव्यापित्वं देशक्रमः
कालक्रमश्चाभिधीयते । न च क्षणिके षोऽस्ति ।

यो यत्रैव च तत्रैव यो यदैव तदैव सः ।

न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यते ॥

इति स्वयमभिधानात् ।

न च पूर्वोत्तरस्थानानां एकसंस्तानापेक्षया क्रमः सम्भवति । सन्तानस्य वास्तवत्वेन
तस्यापि क्षणिकत्वेन क्रोपायोगात् । अक्षणिकत्वेऽपि वास्तवत्वे तेनैव सत्त्वाविधाधनमने-
कान्तिकम् । अथास्तवत्वेन तदपेक्षः क्रमो युक्त इति । नापि योगपट्टेन तत्रार्थक्रिया सम्भवति
युगपदेशेन स्वभावेन नानाकार्यकारणे तत्कार्यैकत्वं यान्नानास्वभावकत्वानायां ते स्वभावा-
स्तेन व्यापनीयास्तत्रैकेन स्वभावेन तद्ग्रहणो तेषामेकस्वरूपता नानास्वभावेन चेदनवस्था ।

अथेकत्रैकयोपादानभाव एवाप्यत्र सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इत्यते । तर्हि
नित्यस्यैकरूपस्यापि वस्तुनः क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसाङ्ग्यं माधुक्तं
अक्रमात् क्रियस्यामनुत्पत्तेर्नैवमिति चेत् एकानुसंकारणा युगपदनेककारणसाध्यानेककार्य-
विरोधादक्रमिच्छोऽपि न क्षणिकस्य कार्यकारित्वमिति ।

किञ्च भवत्यसौ सतोऽसतो वा कार्यकारित्वम् । सतः कार्यकर्तृत्वे सकलकालकला-
व्यापित्वानानेकस्यवृत्तिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे खरविषाणादेरपि कार्यकारित्वम् असत्त्वा-
विशेषात् सत्त्वलक्षणस्य व्यभिचारस्य । तस्मान्न विशेषकान्तपक्षः श्रेयात् । नापि सामान्यविशेषौ
परस्परानपेक्षौविति योगसतमपि युक्तियुक्तमवभाति । तयोरन्योन्यभेदे ह्ययोरन्यतरस्यापि
व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथाहि विशेषास्त्वावत् द्रव्यगुणकर्मरत्मानः सामान्यन्तु परापरभेदाद्
द्विविधम् । तत्र परसामान्यात् सत्त्वलक्षणाद्विशेषाणां भेदेऽसत्त्वापत्तिरिति । तथाच प्रयोगः ।
द्रव्यगुणकर्मरत्नस्यद्रुपाणि सत्त्वाव्यत्यन्तं भिन्नत्वात् प्रागभावादिदिविति न सामान्यविशेष-
समवायेर्व्यभिचारः । तत्र स्वरूपसत्त्वस्याभिन्नस्य परैरभ्युपगमात् ।

ननु द्रव्यादीनां प्रमाथोपपन्नत्वे धर्मिप्राहकमसाद्यव्यधितो हेतुर्येन हि प्रमाथेन
द्रव्यादयो निश्चीयन्ते तेन तत्सत्त्वमपीति ।

अथ न प्रमाथप्रतिपन्नं द्रव्यादयः तर्हि हेतोराश्रयाद्विद्विरिति तदयुक्तम् । प्रसङ्गसाध-
नात् प्रागभावादेो हि सत्त्वाद्भेदोऽव्यत्यन्तं व्याप्त उपलभ्यते । तस्य व्याप्यस्य द्रव्यादावभ्युप-
गमोऽव्यापकाभ्युपगमनान्तरीयक इति प्रसङ्गसाधने अत्र दोषस्याभावात् । एतेन द्रव्यादीना-

मयद्रव्यादित्वं द्रव्यत्वादेर्भेदे चिन्तितं बोद्धव्यम् । कथं वा वक्षां पदार्थानां परस्परं भेदे प्रतिनियतस्वरूपव्यवस्था । द्रव्यस्य हि द्रव्यमिति व्यपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद्भिधाने ततः पूर्वं द्रव्यस्वरूपं किञ्चिद्द्वार्यं येन सह द्रव्यत्वाभिसम्बन्धः स्यात् । द्रव्यमेव स्वरूपमिति चेत् न तद्द्वयपदेशस्य द्रव्यत्वाभिसम्बन्धनिबन्धनतया स्वरूपत्वाधीनात् । सत्त्वं निजं रूपमिति चेत् न । तस्मापि सत्तासम्बन्धादेव तद्द्वयपदेशकरणात् । एवं गुणादिव्यपि वाच्यम् । केवलं सामान्यविशेषसमवायीनामेव स्वरूपसत्त्वेन तथा व्यपदेशोपपत्तेः तत्त्रयव्यवस्थेव स्यात् ।

ननु जीवविपक्षार्थानां सामान्यविशेषात्मकत्वं स्याद्वादिभिरभिधीयते । तयोश्च वस्तुनो भेदाभेदाविति । तौ च विरोधादिदोषोपनिपातात् नैकत्र सम्भविनाविति । तथा हि भेदाभेदयोर्विधिप्रतिषेधयोरैकत्राभिन्ने वस्तुनासम्भवः श्रौतोष्वाख्यश्रयोरिवेति । भेदस्यान्यदधिकरणमभेदस्यान्यदिति वैयधिकरणस्य । यस्तत्मानं पुरोधाय भेदो यश्च समाश्रयाभेदः तावात्मानो भिन्नो चाभिन्नो च । तत्रापि तथा परिकल्पनादनवस्था येन रूपेण भेदः तेन भेदस्याभेदश्चेति सङ्करः । येन भेदस्तीनाभेदो येनाभेदस्तेन भेद इति व्यतिकारः । भेदाभेदात्मकत्वे च वस्तुनोऽसाधारणाकारेण निश्चिन्तुमशक्तेः संशयस्तत्राप्रतिपत्तिः ततोऽभावः । इत्यनेकान्तात्मकमपि न सौख्यमाभजतीति केचित् ।

तेऽपि न प्रतीतिकवादिनः । विरोधस्य प्रतीयमानयोरसम्भवात् । अनुपलम्भसाधो हि विरोधस्तत्रोपलभ्यमानयोः को विरोधः । यच्च श्रौतोष्वाख्यश्रयोरिवेति दृष्टान्तस्थितौ तच्च धूपदहनानद्येकावयविनः श्रौतोष्वाख्यश्रसंभवात्सोपलब्धिरयुक्तमेव । एकस्य चलाचलरत्नारक्तावृत्तानावृत्तादिविरुद्धधर्माणां युगपदुपलब्ध्युत्पन्नतयोरपि न विरोध इति । एतेन वैयधिकरणस्य मयपास्तम् । तयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतीतेः । अत्रापि प्रागुक्तनिदर्शनाद्येव बोद्धव्यानि ।

यश्चानवस्थानं वृषणं तदग्निं स्याद्वादिमतानभिन्नेरेवापादितम् । तन्मतं हि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यविशेषादेव भेदः । भेदश्चानिना तयोरेवाभिधानात् द्रव्यरूपेणाभेद इति । द्रव्यमेवाभेदः । एकानेकात्मकत्वाद्द्वन्द्वः ।

यदि वा भेदनयप्राधान्येन वस्तुधर्माणां सामान्यज्ञानवस्था । तथाहि यत्सामान्यं यस्य विशेषः तयोरेव वस्तुत्वावृत्ताकारेण भेदस्यैवाप्यभिधानात् तद्भेदश्च शक्तिभेदात् सोऽपि सहकारिभेदादित्यनन्तधर्माणामङ्गीकरणात् कुतोऽनवस्था । तथाचोक्तम् —

सूक्ततत्तिकारोमाहुरनवस्थां हि वृषणम् । —

वस्तुत्वान्तोऽप्यशक्तो च नानवस्थापि वार्यते ॥ इति ।

यो च सङ्करव्यतिकारो तावपि भेदकज्ञाननिदर्शनेन सामान्यविशेषदृष्टान्तेन च परिहृतो । अथ तत्र तथाप्रतिभासत्वं परस्वापि वस्तुनि तथैव प्रतिभासोऽस्तु तस्य पक्षपाताभावात् । निश्चिते संशयोऽपि न युक्तः । तस्य चक्षितप्रतिपत्तिरूपत्वात् अचक्षितप्रतिभासे दुर्घटत्वात् । प्रतिपन्ने वस्तुनाप्रतिपत्तिरित्युतिसाहसम् । उपलब्ध्यभिधानादनुपलम्भोऽपि न सिद्धस्ततो नाभाव इति दृष्टेष्टाविरुद्धमनेकान्तशासनं सिद्धम् । एतेनावयवावयवविनोर्गुणगुणिनोः कर्म-तद्गुणोश्च कथञ्चिद्भेदाभेदे प्रतिपादितौ बोद्धव्यौ ।

अथ समवायवशाद्भिन्नेष्वपि अभेदप्रतीतिरनुपलब्धज्ञानाख्यज्ञानस्येति चेत् । तस्यापि ततो भिन्नस्य व्यवस्थापयितुमशक्तेः । तथाहि समवायवृत्तिः स्वसमवायिषु वृत्तिमतीत्यादवृत्तिमती वा । वृत्तिमस्त्वेत्येव वृत्तान्तरेण वा । न तावदाद्यः पक्षः समवायान-

भ्युपगमात् । पञ्चानां समवायित्वमिति वचसात् । दृत्तान्तरकृत्वायां तदपि स्वदम्बत्वित्तु
वर्तते न वेति कस्यानादीं दृत्तान्तरपरम्पराप्रतिशेदव्या । दृत्तान्तरक स्वदम्बत्वित्तु
दृत्तान्तरानभ्युपगमात् नानवध्यति चेत् तर्हि समवायेऽपि दृत्तान्तरं भाव्यत् ।

अथ समवायो न स्वदम्बत्वित्तरङ्गीक्रियते । तर्हि स्वदम्बत्वित्तुमिति ग्रन्थो
विद्यते ।

अथ समवायित्तु स्वदम्बत्वित्तु समवायप्रतीतेस्तथाश्रितत्वमुपकथयति । तर्हि दृत्तद्वयित्तु
स्वदम्बत्व दिग्विस्तृत्येदमतः पूर्वेषु इत्यादिज्ञानस्य कालविस्तृत्यस्य च परापरविप्रत्ययस्य
सङ्गादात् तयोरपि तदाश्रितत्वं स्यात् । तथाचायुक्तमेतत् ग्रन्थत्र नित्यद्वयित्तु इति ।

किञ्च समवायस्यानाश्रितत्वे सम्बन्धरूपतेव न घटते । तथा च प्रयोगः समवायो
न सम्बन्धः श्रानश्रितत्वात् दिगादिवदिति ।

अथ समवायस्य धर्मिण्यः कथञ्चित्तादात्म्यरूपस्यानेकस्य च परेः प्रतिपन्नत्वात् धर्मि-
प्रसङ्गप्रभावात्वाद्या आश्रयविविद्धिश्च न वार्यतेति । तथाश्रितत्वंऽप्येतदभिधीयते । न
समवाय एकः सम्बन्धात्मकत्वे स्यादश्रितत्वात् संयोगवत् । सत्तयानेकान्त इति सम्बन्ध-
विशेषणसु ।

अथ संयोगे निविद्धिश्रितिलादिप्रत्ययनानात्वात् नानात्वं नान्यत्र विपर्ययादिति
चेत् न । समवायेऽप्युत्पत्तिरत्वेन न चरत्वं प्रत्ययनानात्वस्य सुखमत्वात् । सम्बन्धविभेदाङ्गोऽन्य-
त्रापि समान इति भेकत्रेव, पर्यनुयोगो युक्तः । तस्मात् समवायस्य परपरिकाशितस्य
विचारासहत्वात् न तदुभ्यात् गुणगुण्यादिविषयेदप्रतीतिः ।

अथ भिन्नप्रतिभासादवयववयवव्यादीनां भेद इवेति चेन्न । भेदप्रतीतिभासस्याभेदा-
विरोधात् । घटपटादीनामपि कथञ्चिदभेदोपपत्तेः सर्वेषां प्रतिभासभेदस्याविद्विष्टम् । इद-
मित्याद्यभेदप्रतिभासस्यापि भावात् । ततः कथञ्चित् भेदाभेदात्मकं द्रव्यपर्यायात्मकं
सामान्यविशेषात्मकञ्च तत्त्वं तौरादग्निशुक्रनिन्यायादायातसु । इत्यलमतिप्रसङ्गिन ॥ १ ॥

इदानीमनेकान्तात्मकवस्तुसमर्पणार्थमेव हेतुद्वयमाह ॥ २ ॥

अनुवृत्ताकारो हि गौरीरित्यादिप्रत्ययः । व्यावृत्ताकारः श्यामः श्वल इत्यादि
प्रत्ययः । तयोर्गोचरस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

एतेन तिर्यक्सामान्यव्यतिरेकलक्षणविशेषद्वयात्मकं वस्तु साधितसु । पूर्वोत्तराकारयो
र्यथासंख्येन परिहरावाही-साभ्यां स्थितिः सेव सख्यं यथा च चाको परिव्यामस्य । तेनार्थ-
क्रियोपपत्तेर्ज्ञेयमेव पूर्वोत्तरासामान्यपर्यायाख्याविशेषद्वयरूपं वस्तु समर्पितं भवति ॥ २ ॥

अथ प्रथमोद्विष्टसामान्यभेदं दर्शयन्नाह ॥ ३ ॥

प्रथमभेदं सोदाहरणमाह ॥ ४ ॥

नित्येकरूपस्य गोल्लादेः क्रमयोगपट्याभ्यामर्षक्रियाविरोधात् । प्रत्येकं परिचयास्य
व्यक्तिषु दृत्तयोगाङ्गानेकसदृशपरिचयात्मकमेवेति तिर्यक्सामान्यमुक्तसु ॥ ३ ॥

द्वितीयभेदमपि सदृष्टान्तमुपदर्शयति ॥ ५ ॥

सामान्यमिति वर्तते । तेनाहमर्षः । ऊर्ध्वतासामान्यं भवति । किन्तुद्वयं तदेव
विश्रियते । परापरविद्वर्त्तव्यापीति । पूर्वोत्तरकाशदृष्टिं विज्ञानानुयायीत्यर्थः । चित्र-
ज्ञानेकस्य युगपद्भात्यनेकस्यभावनीलाकाकारव्याप्तित्वेकस्य क्रमभाविपरिचयामव्यापित्व-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

विशेषणापि द्वैविध्यमुपैवर्त्यति ॥ ६ ॥

द्वैविध्यक्रियासाधनाभिधेयत्वः ॥ ६ ॥

तदेव प्रतिपादयति ॥ ७ ॥ ।

प्रथमविशेषनेइमाह ॥ ८ ॥ , ,

अत्रात्मद्रव्यं स्वविशेषप्रतिभासनेव । न व्यापकं नापि षट्कणिकामात्रम् । न च कायाकारपरिखतसूक्तैरन्वयकमिति । तत्र व्यापकत्वे परेषामनुमानम् । आत्मा व्यापकः द्रव्यत्वे सत्यसूक्तत्वात् । आकाशश्चकिति । तत्र यदि रूपादिसत्त्वं सूक्तत्वं तत्प्रतिषेधो सूक्तत्वं तदा मनसानेकान्तः ।

अथासद्वृत्तद्रव्यपरिमाणं सूक्तत्वं तद्विशेषकथा चेत् परं प्रति साध्यसमो हेतुः ।

यथापरमनुमानं आत्मा व्यापकः अणुपरिमाणानधिकरणत्वे सति नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवदिति । तदपि नै साद्यु साधनम् । अणुपरिमाणानधिकरणत्वमित्यत्र किमयं नञर्थः पर्यवसः प्रथमो वा भवेत् । तत्राद्यपक्षेऽणुपरिमाणप्रतिषेधेन, महापरिमाणमवान्तर-परिमाणं परिमाणमात्रं वा । महापरिमाणं चेत् साध्यसमो हेतुः । अवान्तरपरिमाणञ्चेत् विशुद्धो हेतुः । अवान्तरपरिमाणाधिकरणत्वं ह्यव्यापकत्वमेव, साध्यतीति परिमाणमात्रं चेत् तत्परिमाणसामान्यसङ्गीकर्तव्यम् । तथाचाणुपरिमाणप्रतिषेधेन परिमाणसामान्याधि-करणत्वमात्मन इत्युक्तम् । तच्चानुपपन्नम् व्यधिकरणादिद्विप्रसङ्गात् । न हि परिमाणा-सामान्यात्मनि व्यवस्थितं किन्तु परिमाणव्यक्तिष्वेवेति । न चावान्तरमहापरिमाणाधार-तयात्मन्यप्रतिषेधे परिमाणमात्राधिकरणात् तत्र निःसुं शक्या । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । आकाशश्च महापरिमाणाधिकरणतया परिमाणसःत्राधिकरणत्वायोगात् ।

नित्यद्रव्यत्वञ्च सद्गुणो विद्वत् । नित्यस्य क्रमाक्रममाभ्यासर्षेक्रियाविरोधादिति । प्रथमपक्षेऽपि सुच्छाभावस्य ग्रहणीपायासम्भवात् न विशेषणत्वम् । न चासुहीतविशेषणं नाम नासुहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरिति वचनात् । न च प्रत्यक्षं तद्वृत्तपायाः सम्बन्धाभावात् । इन्द्रियार्थसङ्गिकर्षजं हि प्रत्यक्षं तन्मते प्रसिद्धम् । विशेषणविशेष्य-भावकस्यनायास्य अभावस्य नासुहीतस्य विशेषणत्वमिति तदेव वृथञ्चम् ।

तस्मान्न व्यापकमात्मद्रव्यम् । नापि षट्कणिकामात्रम् । कमनीयकान्ताकुचजघन-संस्पर्शकाले प्रतिबोमकूपमाह्लादमाकारस्य सुखयानुभवत् । अन्यथा सद्गुणैरुत्तरोभावादि-कार्यादयायोगादाद्युत्तगालातचक्रवत् क्रमेणैव तत्सुखमित्यनुपपन्नम् ।

परम्परतः कारणसम्बन्धस्य तत्कारणस्य परिकल्पनायां व्यवधानप्रसङ्गात् । अन्यथा सुखस्य मानसप्रत्यक्षत्वायोगादिति ।

नापि पृथिव्यादिचतुष्टयात्मकत्वमात्मनः सम्भाव्यते । अचेतनेभ्यः चैतन्यात्पत्त-योगात् । घास्वे द्रवोद्यताखण्डान्वयाभावाच्च । तद्वृत्ततालकस्य सनादावभिज्ञावा-भावप्रसङ्गाच्च ।

अभिलाषो हि प्रत्यभिज्ञाने भवति । तच्च, करणे करणत्वानुभवे भवतीति सूक्ष्मनुभवः सिद्धः । मध्यदेशायां तथैव व्याप्तेः सुतानां रसोयत्तादिषु चयसुत्पन्नत्वेन कथयतां वर्जनात् ।

बोधोऽपि भवन्मतेषुसम्मानादिष्वेतनेः सिद्ध एव । तथाचोक्तम् ।

सृष्टेदानीमुक्तप्रमाद्यस्वख्याद्विचतुष्टयाभासमाह ॥ १ ॥

तुम् : उक्तात् प्रमाद्यस्वख्याविषयफलभेदादन्वत् विपरीतं तदाभासमिति ॥ १ ॥

तत्र क्रमप्रसंगं स्वख्यामासं दर्शयति ॥ २ ॥

अस्वसंविदितञ्च सृष्टीतार्थं च दर्शनञ्च संशयः श्रद्धेयैर्वाते संशयादयश्चेति सद्बुद्धं दृग्दुः । आदिशब्देन विपर्ययानव्यवसाययोरपि भ्रष्टशब्दे । तत्रास्वसंविदितं ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्षत्वादिति नैयायिकाः । तथाहि ज्ञानं स्वयतिरिक्तुवेदनवेद्यं वेद्यत्वात् घटवत् इति । तद्वत्कृतम् । धर्मिज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वे साध्यान्तःपातित्वेन धर्मिह्यायोगात् । स्वसंविदितत्वे तेनैव हेतोरनैकान्तात् । महेश्वरज्ञानेन च व्यभिचाराद्वापिज्ञानेनाप्यनैकान्तादर्थप्रतिपत्तयोगात् ।

न हि ज्ञापकप्रत्यक्षं ज्ञाप्यं गमयति शब्दलिङ्गादीनामपि तथैव 'गमकत्वप्रसङ्गात् । अनन्तरभाविज्ञानप्राप्त्ये' तस्याप्यसृष्टीतस्य पराज्ञापकत्वात् तदन्तरं कश्चनतीयम् । तत्रापि तदन्तरमित्यनवस्था । तस्मान्नायं पक्षः श्रेयान् ।

एतेन कारणज्ञानस्य परोक्षत्वेनास्वसंविदितत्वं द्रुवद्भिर्मीमांसकः प्रत्यक्तः । तथापि ततोऽर्थप्रत्यक्षत्वायोगादर्थकर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । अत्रत्यक्तं तर्हि फलज्ञानस्याप्रत्यक्षता तत एव ज्ञात् ।

अथ फलत्वेन प्रतिभासनाद्गोचेत् करणज्ञानस्यापि करणत्वेनावभासनात् प्रत्यक्षत्वमस्तु । तस्मादर्थप्रतिपत्तयन्याथानुपपत्तेः कारणज्ञानकथनावदर्थक्यनत्वान्याथानुपपत्ते ज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्वमस्तु ।

अथ कारणस्य चक्षुरादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि रूपप्राकटाद्गुणभिचार इति चेत् । भिन्नकर्तृकरणस्यैव तद्गुणभिचाराद्भिन्नकर्तृके कारणे सति कर्तृप्रत्यक्षतायां तदभिन्नस्यापि कारणस्य कथञ्चित् प्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षतैकान्तविरोधात् । अस्मात्प्रत्यक्षत्वे प्रदीपप्रत्यक्षत्वविरोधवदिति ।

सृष्टीतप्राहिधारवाहिज्ञानं सृष्टीतार्थं दर्शनं योगताभिमतम् । निर्विकल्पकं तच्च स्वविधयानुपदर्शकत्वात् अग्रमाख्यम् । व्यवसायस्यैव तज्जनितस्य तद्रूपदर्शकत्वादर्थव्यवसायस्य प्रत्यक्षाकारेणानुरक्तत्वात् । ततः प्रत्यक्षस्यैव प्रामाख्यम् । व्यवसायस्तु सृष्टीतप्राहित्वात् अग्रमाख्यमिति । तन्न मुभाऽप्येतम् । दर्शनस्याविकल्पकस्यानुपलक्षणात् । तस्मद्भावायोगात् सद्भावे वा नीलादाविव क्षणक्षयादावपि तद्रूपदर्शकत्वप्रसङ्गात् । नूनं विपरीतसमारोपान्नेति चेत् तर्हि सिद्धं नीलादौ समारोपविरोधिग्रहणलक्षणे निश्चय इति । तदात्मकत्वेन प्रमाणं तदाभासमिति । संशयादयश्च प्रसिद्धा एव । तत्र संशयः उभयकोटिसंस्पर्शी ख्यातुर्वा पुनधीवेति परामर्शः । विपर्ययः पुनरतस्मिंसादिति विकल्पः । विशेषानवधारणमनव्यवसायः ॥ २ ॥

अथभेषामस्वसंविदितादीनां तदाभासतेत्यत्राह ॥ ३ ॥

गतार्थमेतत् ॥ ३ ॥

अत्र दृष्टान्तं यथाक्रममाह ॥ ४ ॥

पुंसान्तरञ्च पूर्वार्थस्य गच्छत्तृणस्यश्च ख्यातुपुंसवादिश्च तेषां ज्ञानं तदिव तद्वत् ॥ ४ ॥

अपरञ्च सन्निका वादिनं प्रति दृष्टान्तमाह ॥ ५ ॥

अथमर्थः । यथा चक्षुरस्योः संयुक्तसङ्घवायः सन्नुचि न प्रमाणां तथा चक्षुरूपयो रपि । तस्मादर्थमपि प्रमाणाभास एवेति । उपलक्षणमेतत् । अतिव्याप्तिकथनमव्यभिक्तम् । सन्निकर्षप्रत्यक्षवादिनां चक्षुषि सन्निकर्षस्यासंभवात् ।

अथ हस्तुः प्रासाथेऽरिक्तेर्देवं व्यवहितार्थापेक्षकत्वात् प्रदीपवदिति तत्सिद्धि- रिति मतम् । तदपि न साधीयः । कौशाक्षपटलादिव्यवहितार्थानामपि चक्षुषां प्रति- भासनात् हेतोरसिद्धेः । आखासङ्घमसोरेककालदर्शनानुपपत्तिप्रसक्तं च । न च तत्र क्रमेऽपि योगपद्याभिमान इति वक्तव्यम् । कालव्यवधानानुपलब्धेः ।

किञ्च क्रमप्रतिपत्तिः प्राप्तिनिश्चये सति भवति न च क्रमप्राप्तौ प्रमाणात्तरमस्ति । तेजसत्वमक्षीति चेन्न तस्यासिद्धेः ।

अथ चक्षुस्संज्ञं रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति । तदपि अपर्याप्तोचिताभिधानम् । मध्यज्ञानादेः पार्थिवत्वेऽपि रूपप्रकाशकत्वदर्शनात् । पृथिव्या- दिरूपप्रकाशकत्वे पृथिव्याद्वारब्धत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात् सन्निकर्षस्याव्यापकत्वान्न प्रमाणात्वम् ॥ करणज्ञानेनाव्यवधानीचेति ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षाभासमाह ॥ ६ ॥

परोक्षाभासमाह ॥ ७ ॥

प्राक् प्रपञ्चितमेतत् ॥ ७ ॥

परोक्षभेदाभासमुपदेश्यन् इत्यर्थं क्रमप्राप्तं स्मरणाभासमाह ॥ ८ ॥

अतस्मिन्ननुभूत इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥

प्रत्यभिज्ञानाभासमाह ॥ ९ ॥

द्विविधं प्रत्यभिज्ञानाभासमुपदर्शितम् । एकत्वनिबन्धनं सादृश्यनिबन्धनञ्चेति ।

तत्रैकत्वे ह्युद्देश्यावभासः सादृश्ये चैकत्ववभासः तदाभासमिति ॥ ९ ॥

तर्काभासमाह ॥ १० ॥

तद्विज्ञानमिति व्याप्तिलक्षणसम्बन्धज्ञानमित्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीमनुमानाभासमाह ॥ ११ ॥

इदं वक्ष्यमाणमिति भावः ॥ ११ ॥

तत्र तदवयवाभासोपदर्शनेन समुदायव्यपानुमानाभासमुपदर्शयितुकामः प्रथमावयवा- भासमाह ॥ १२ ॥

इष्टमबाधितमित्यादि तल्लक्षणमुक्तं इदानीं तद्विपरितं तदाभासमिति कथयति ॥ १३ ॥

असिद्धाद्विपरितं तदाभासमाह ॥ १४ ॥

अबाधितविपरितं तदाभासमावेदयन् स च प्रत्यक्षादिबाधित एवेति निदर्शयन्माह ॥ १५ ॥

एतेषां कनेयोदाहरणमाह ॥ १६ ॥

स्वर्शनप्रत्यक्षेण ह्युद्देश्य स्वर्शात्मकोऽग्निरनुभूयते ॥ १६ ॥

अनुमानाबाधितमाह ॥ १७ ॥

अत्र पक्षोऽपरिखण्यो शब्दः कुलमत्वादित्यनेन बाध्यते ॥ १७ ॥

आगमबाधितमाह ॥ १८ ॥

आगमे हि पुरुषोऽश्रितत्वाविशेषेऽपि परलोके धर्मस्य सुखहेतुत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

लोकबाधितमाह ॥ १९ ॥

सुतीको हि प्राख्यं क्वचित्पि कस्यचिच्छुचिस्त्वमशुचित्वञ्च । तत्र नरकपालस्याशुचित्व-
भेदेति लोकत्राघित्वम् ॥ १९ ॥

स्ववचनर्थाधितमाह ॥ २० ॥

इदानीं चेत्वाभासान् क्रमप्रामाण्यमाह ॥ २१ ॥

एषां यथाक्रमेण लक्षणं सोदाहरणमाह ॥ २२ ॥

सत्ता च विश्वयुञ्ज सत्तानिश्चयो असन्तो संतानिश्चयो यस्य स भवत्यसत्सत्ता-
निश्चयः ॥ २२ ॥

• तत्र प्रथमभेदमाह ॥ २३ ॥

कथमस्यासिद्धत्वमित्याह ॥ २४ ॥

द्वितीयासिद्धभेदमुपदर्शयति ॥ २५ ॥

अस्याप्यसिद्धता कथमित्याशङ्क्यामीह ॥ २६ ॥

तस्येति सुगधबुद्धिं प्रतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ •

अपरमसिद्धभेदमाह ॥ २७ ॥ •

अस्यासिद्धतायां कारणमाह ॥ २८ ॥

तेन सांख्येनाज्ञातत्वात् । तन्मते • ह्याविर्भावसिरोभावमेव प्रसिद्धौ नोत्पत्तप्रदि-
रिति । अस्याप्यनिश्चयादसिद्धत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

विरुद्धं हेत्वाभासमुपदर्शयन्नाह ॥ २९ ॥ •

कृतकत्वं अपरिखामविरोधिना परिखामेन व्याप्तमिति ॥ २९ ॥

अनेकान्तिकं हेत्वाभासमाह ॥ ३० ॥

अपिशब्दान्न केवलं पक्षरूपस्योरिति द्रष्टव्यम् । स च द्विविधो विपक्षे निश्चित-
• वृत्तिः शङ्कितवृत्तिश्चेति ॥ ३० ॥

तत्राद्यं दर्शयन्नाह ॥ ३१ ॥

• कथमस्य विपक्षे निश्चिता वृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ ३२ ॥

शङ्कितवृत्तिसमुदाहरति ॥ ३३ ॥

अस्यापि कथं विपक्षे वृत्तिराशङ्कते इत्यत्राह ॥ ३४ ॥ •

अविरोधश्च ज्ञानोत्कर्षे वचनानामपकर्षादर्शनादिति निरूपितप्रायम् ॥ ३४ ॥

अकिञ्चित्करस्वरूपं निरूपयति ॥ ३५ ॥

तत्र सिद्धे साधे हेतुरकिञ्चित्कर इति उदाहरति ॥ ३६ ॥

कथमस्याकिञ्चित्करत्वमित्याह ॥ ३७ ॥

अपरञ्च भेदं प्रथमस्य दृष्टान्तीकरणद्वारेणोदाहरति ॥ ३८ ॥

अकिञ्चित्करत्वमिति शेषः ॥ ३८ ॥

अपरञ्च दोषे हेतुलक्षणविचारद्वयस्य एव न वादकालं इति व्यक्तीकुर्वन्नाह ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तोऽन्वयव्यतिरेकभेदाद् द्विविधः क्लृप्तम् । तत्रान्वयदृष्टान्ताभासमाह ॥ ४० ॥

साध्यञ्च साधनञ्च उभयञ्च साध्यसाधनोभयानि । अस्मिन्नि तानि येष्विति

विग्रहः ॥ ४० ॥

एतन्नेकत्रैवानुमाने दर्शयति ॥ ४१ ॥

इन्द्रियसुखमचिद्वसाद्यम् । तस्य पौरुषेयत्वात् । परमाणुरधिद्वसाधनं तस्य सूक्तत्वात् ।
घटस्त्राचिद्वोभयः पौरुषेयत्वात्सूक्तत्वाच्च ॥ ४१ ॥

साध्यव्याप्तं साधनं दर्शनैयमिति दृष्टान्तावसरे प्रतिपादितम् । तद्विपर्ययैतद्वर्जनमपि
तदाभासमिदं ॥ ४२ ॥

कुतोऽस्य तदाभासतेत्याह ॥ ४३ ॥

तस्याप्यसूक्तताप्राप्ते रित्यर्थः ॥ ४३ ॥

व्यतिरेकोदाहरणाभासमाह ॥ ४४ ॥

अपौरुषेयः ब्रह्मो सूक्तत्वादित्यत्रैवाचिद्वः साध्यसाधनोभयव्यतिरेका यत्रेति विपर्ययः ।
तत्राचिद्वसाध्यव्यतिरेकः परमाणुसंख्यापौरुषेयत्वात् । इन्द्रियसुखमचिद्वसाधनव्यतिरेकम्
आकाशसंख्येयव्यतिरेकमिति ॥ ४४ ॥

साध्याभावे साधनव्यावृत्तिरिति व्यतिरेकोदाहरणप्रघट्टके व्यापितम् । तत्र तद्विपर्यय-
रौतमपि तदाभासमित्युपदर्शयति ॥ ४५ ॥

बालव्युत्पत्तार्थं तत्रयथोपगमं ह्युक्तम् । इदानीं तान् प्रत्येव कियद्विनीतायां
प्रयोगाभासमाह ॥ ४६ ॥

तदेवोदाहरति ॥ ४७ ॥

अवयवत्रयप्रयोगे सतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चतुरवयवप्रयोगे तदाभासमाह ॥ ४८ ॥

अवयवविपर्ययेऽपि तत्त्वमाह ॥ ४९ ॥

कथमवयवविपर्ययेऽपि प्रयोगाभास इत्याशङ्कयामाह ॥ ५० ॥

इदानीं सागमाभासमाह ॥ ५१ ॥

उदाहरणमाह ॥ ५२ ॥

कश्चिन्साध्यव्यतिरेककुलीकृतचेतास्तत्सङ्गपरिजिहीर्षया प्रतारणवाक्येन नद्या देशं
तान् प्रस्थापयतीत्याप्तोक्तैरन्यत्वादागमाभासत्वम् ॥ ५२ ॥

प्रथमादाहरणमात्रेणानुषङ्गान्तरमाह ॥ ५३ ॥

अत्रापि सांख्यपशुः अदुरागमजगितवासनाहितचेता दृष्टुष्टविकृष्टं सर्वं सर्वत्र
विद्यत इति मन्यमानस्तथोपदिशतीत्यनाप्तवचनत्वादिसमि तथेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कथमनन्तरयोर्वाक्योक्तदाभासत्वमित्याशङ्कयामाह ॥ ५४ ॥

अविश्वंवादादरूपप्रमाखलत्वाभावाद् तद्विशेषरूपमपीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदानीं संख्याभासमाह ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् द्वैविध्यमुक्तम् । तद्वैपरीत्येन प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षानुमाने श्वेत्याद्यव-
धारणं संख्याभासम् ॥ ५५ ॥

प्रत्यक्षमेवैकमिति कथं संख्याभासमित्याह ॥ ५६ ॥

अतद्विषयत्वात् अप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ प्रपञ्चितमेव यतत्
संख्यात्वे प्रतिपत्तिजिराकारणे इति नेह पुनरुच्यते ॥ ५६ ॥

इतरवादिप्रमाख्येयत्वावधारणमपि विघटत इति लोकायतिकदृष्टान्तद्वारेण
इन्द्रजलेऽपि संख्याभासमिति दर्शयति ॥ ५७ ॥

यथा प्रत्यक्षादिभिरेकैकाधिकैः व्यासिष्ठ प्रतिपत्तुं न शक्यते सौगतादिभिः तथा प्रत्यक्षेण लौकायतिकैः परबुद्ध्यादिरपीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ परबुद्ध्यादिप्रतिप्रतिः प्रत्यक्षेण मासूत्रं अन्यस्याद् भविष्यति इत्याशङ्क्याह ॥ ५८ ॥ तच्छब्देन परबुद्ध्यादिरभिधीयते । अनुमानादेः परबुद्ध्यादिविषयत्वे प्रत्यक्षक-प्रमाणावाको हीयते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥ ५९ ॥

सौगतादीनामिति शेषः । किञ्च प्रत्यक्षकप्रमाणादिना प्रत्यक्षाद्येकैकाधिकप्रमाणा-वाङ्मिष्य स्वसंवेदनेन्द्रियप्रत्यक्षभेदोऽनुमानादिभेदश्च प्रतिभासभेदेनैव वक्तव्यो गत्यन्तरा-भावात् । स च तद्भेदो लौकायतिकं प्रति प्रत्यक्षानुमानयोरितरेषां व्यासिष्ठानप्रत्यक्षादि-प्रमाणाेष्विति सर्वेषां प्रमाणासंख्या विघ्नटसे ॥ ५९ ॥

यतदेव दर्शयति ॥ ६० ॥

इदानीं विषयाभासमुपदर्शयितुमाह ॥ ६१ ॥

कथमेषां तदाभासतेत्युह ॥ ६२ ॥

किञ्च तदेकान्तात्मकं तत्त्वं स्वयं समर्थं असमर्थं वा कार्यकारि छात् । प्रथमपक्षे दूषणमाह ॥ ६३ ॥

सहकारिसान्निध्यात्तत्कारणात्नेतिचेदत्राह ॥ ६४ ॥

वियुक्तावस्थायामकुर्वतः सहकारिसमवधानवेलायां कार्यकारिणः पूर्वोत्तराकार-परिहारावासिस्थितिलक्षणपरिणामोपपत्तेरित्यर्थः । अन्यथा कार्यकरणाभावात् । प्राग-भावावस्थायामिवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अथ द्वितीयपक्षे दोषमाह ॥ ६५ ॥

अथ फलाभासं प्रकाशयन्नाह ॥ ६६ ॥

कुतः पक्षद्वयेऽपि तदाभासतेत्याशङ्क्याभावात्पक्षे तदाभासत्वे हेतुमाह ॥ ६७ ॥

फलमेव प्रमाणामेव वा भवेदितिभावः ॥ ६७ ॥

व्यावृत्तना संवृत्तपरनामिधेयया तत्कल्पनास्त्वित्याह ॥ ६८ ॥

अथसर्था यथा फलाद्विजातीययात् फलस्य व्यावृत्तना फलव्यवहारः तथा फलान्तरादपि सजातीयान्तरावृत्तिरप्यस्तीत्यफलत्वम् ॥ ६८ ॥

अत्रैवाभेदपक्षे दूष्टान्तमाह ॥ ६९ ॥

अत्रापि प्राक्तन्येव प्रक्रिया योजनीया ॥ ६९ ॥

• अभेदपक्षं निराकृत्य आचार्य उपसंहरति ॥ ७० ॥

भेदपक्षं दूषयन्नाह ॥ ७१ ॥

अथ यत्रैवात्मनि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतम् इति सप्तवायः लक्षणप्रत्वासत्तम् । प्रमाणाफलव्यवस्थितिरिति नात्मान्तरे तत्प्रसङ्ग इति चेत्तदपि न युक्तमित्याह ॥ ७१ ॥

• सप्तवायस्य नित्यत्वाद्द्वयापकत्वाच्च सर्वोत्पानामपि समवायसमानधर्मकत्वाद्न ततः प्रतिनियम इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

इदानीं स्वपरपक्षसाधनदूषणव्यङ्गस्यासुपदर्शयति ॥ ७३ ॥

वादिना प्रमाणासुपन्यस्तम् । तच्च प्रतिवादिना दृष्टतयोद्भावितं पुनर्वादिना परिहृतम् ।

तदेव तत्र साधनं भवति प्रतिवादिनश्च क्लृप्तमिति । 'यदा/सु वादिना प्रमाणाभाससुक्तं प्रतिवादिना तथेवोद्गाहितं वादिना सापरिष्ठृतं तदा तद्वादिनः साधनाभासो भवति प्रतिवादिनश्च क्लृप्तमिति ॥' ७३ ॥

• अन्तेत्तप्रकारेणाशेषव्यतिप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण प्रमाणात्स्वं स्वप्रतिज्ञात् परीक्ष्य नयादितस्त्वमन्यत्रोक्तमिति दर्शयन्नाह ॥ ७४ ॥

सम्भवद्विद्यमानम् । अन्यत् प्रमाणात्स्वात् नयस्वरूपं शास्त्रान्तरप्रसिद्धम् । विचार-
णीयमिह युक्ता प्रतिपत्तव्यम् । तत्र मूलनयो द्वौ द्रव्यार्थिकधर्मार्थार्थिकभेदात् । तत्र
द्रव्यार्थिकस्वैधानेगमसंग्रहव्यवहारभेदात् । पर्य्यायार्थिकसमुद्धौ श्रुतसूत्रशब्दसमभिरुद-
वम्भनभेदात् । अन्योन्यगुणप्रधानभूतभेदाभेदप्ररूपणो नैगमकः । नैगमयो नैगम इति
क्लिप्तः सर्वथाभेदवारः तदाभासः । प्रसिपत्तव्यपेक्षः सन्मानप्रज्ञौ संग्रहः । ब्रह्मवादास्तदा-
भासः । संग्रहस्यैतभेदको व्यवहारः । काखनिको भेदस्तदाभासः । शुद्धपर्यायग्राहो
प्रतिपत्तसापेक्षः श्रुतसूत्रः । क्षणिकैकान्तनयः तदाभासः । कालकारकालिकानां भेदात् शब्दस्य
कथञ्चिदर्थभेदकथनं शब्दनयः । 'अर्थभेदं विना शब्दानामेव नानात्वैकान्तस्तदाभासः ।
पर्यायभेदात् पदार्थनानाप्रतिरूपकः समभिरुदः । पर्यायनानात्वमन्तरेणापीन्द्रादिभेदकथनं
तदाभासः । क्रियाश्रयेण भेदप्ररूपणमित्यभासः । क्रियानिरपेक्षत्वेन क्रियावाचकेषु
काखनिको व्यवहारस्तदाभास इति । इति नयतदाभासलक्षणं संक्षेपेणोक्तम् । विस्तरण
नयचक्रात् प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथवा सम्भवद्विद्यमानमन्यद्वयदलक्षणं पत्रलक्षणं वाग्यत्रोक्तमिह द्रष्टव्यम् । तथाचाह ।
समर्थवचनं वाह इति ।

प्रसिद्धावयवं वाक्यं खेपुस्वार्थस्य साधकम् ।

साधुगूढपदप्रार्थं 'अत्रमाहुरनाकुलम् ।' इति ॥ ७४ ॥

इहानीमात्मनः प्रारब्धनिर्मुहणमौद्गत्यर्परहारञ्च दर्शयन्नाह ॥

व्याधां कृतवानस्मि । किमर्थं संविदे । कस्य सादृशः । अहञ्च कथमभतः इत्याह
बालो मन्दमतिः । अनौद्गत्यसूचकं वचनमेतत् । तस्त्वत्त्वञ्च प्रारब्धनिर्मुहणदेवार्थधीयते ।
क्लिप्तत् परीक्षामुखम् । तदेव निरूपयति । आदर्शमिति । कयोः ? क्षियोपादेयतस्त्वयोः ।
यथेवादर्शः आत्मनोऽलङ्कारधीच्छित्तस्य सौरुष्यं वैदृष्यं वा । प्रतिविम्बोपदर्शनद्वारेण सूचयति
तथेदमपि क्षियोपादेयतस्त्वं साधनदूषणोपदर्शनद्वारेण निश्चाययतीत्यादर्शत्वेन निरूपयते ।
क इव परीक्षादत्तवत् । परीक्षादत्त इव । यथा परीक्षादत्तः स्वप्रारब्धशास्त्रं निरुद्धं-
स्तथाहमपीत्यर्थः ॥ ० ॥

अकलङ्कशशाक्यैर्त् प्रकटीकृतमखिलमार्गनिर्भनिकारम् ।

तत् संक्षिप्तं सूरिभिरुसमतिभिर्व्यक्तमेतेन ॥

इति परीक्षामुखलघुद्वैतो प्रमाणाद्याभाससमुद्देशः षष्ठः परिक्रुद्धः ॥

श्रीमान् वैजयन्तमातृदग्रणी गुणशालिनाम् ।

वदरीपालवंशालियोमद्युसखिर्जितः ॥ १ ॥

तैदीयपत्नी भुवि विश्रुतासीत् नाश्याम्बनामा गुणशालधीमा ।

यां रेवतीति प्रथिताम्बिकेति प्रभावतीति प्रवदन्ति सन्तः ॥ २ ॥

सकामसूद्विभ्रजनीनवृद्धिर्दानाम्बुवाहो सुविहीरपाश्याः ।
 स्वगोत्रविस्तारनेभोगुंमाली सम्यक्करत्राभरकार्चिताङ्गः ॥ ७ ॥

• सख्योपरोधवशतो दिग्गदोरुकीर्त्तः
 नाणिकवनन्दिकृतश्चन्द्रमगाधबोधसू ।
 स्वष्टीकृतं कतिपयेऽथनेरुदारैः
 द्वाक्षिप्रबोधकरमेतदनन्तवीर्यैः ॥ ४ १ ॥

इति प्रनेयरत्नसालापरनामधेया परीक्षासुखवृत्तिः समाप्ता ॥

INDEX.

परीक्षाभुवस्तुच-सघृष्टिः ।

अ

अंश	१९, ४२	अग्नि	२, ४, ५, ६, १९, २४, ३३, ५०		
अंशु	२४	अग्निमत	५९
अंशुमालिन्	५५	अग्निहोत्र	५७
अक्षर	६, ७, २४, ४७	अग्र	...	६, २०, २५, ३३, ४३	
अक्षरक	८, ५४	अग्रणी	५४
अक्षरात्	५	अग्रह	४३
अक्षादाचित्कत्व	२२	अग्रहण	२४
अक्षरकत्व	७	अग्राहक	१९, २५
अक्षिप्तकर	५, ६, २०, ४३, ५१			अघटन	२, १८, २२, २३, २९, ३२, ४२		
अक्षिप्तकरत्व	२१, ५१	अघटित	१४
अकृत	२३	अङ्क	४३
अकौशल	३७	अङ्ग	२, ३, ५, १६, ३०, ५१, ५५		
अक्रम	४४, ४७	अङ्गीकरण	११, ३२, ४५
अक्रमवर्त	४३	अङ्गीकर्तव्य	४०, ४७
अक्रमिन्	४४	अङ्गीकृत	२९
अक्रिया	२१	अङ्गुलि	६, ३५
अक्रियादर्शिन्	२३	अचलित	४५
अक्ष	२०	अचानुषत्व	६
अक्षकत्व	४४	अचार	४१
अक्षपाद	१६	अचेतन	१९, २०, २१, २३, ३१, ४१	४७	
अक्षि	२३	अजन्य	१७
अखिल	१, १८, २४, २५, ५४			अक्ष	२०
अगर्भ	५	अक्षात	३१, ४०
अगाध	५५	अक्षातत्व	६, ५१
अगृहीत	३७, ४७, ४९	अक्षान	...	५, ९, १०, ४८	
अगो	३९, ४०	अक्षापकत्व	४९
अगोचर	५६	अञ्जन	१५, ५०
अगौशल	१४	अखन	९

अनु	...	३६, ४२, ४७	अधिक्रियमाण	४७
अतञ्जन्	अधिगति	१४
अतद्वेश	अधिबद्ध	२८
अतद्रूप	अधीन	५८
अतद्विशिष्ट	अधुना	...	१३, २७, ५६	
अतिक्रान्त	अधुनातन	४७, ५८
अतिक्रान्तत्व	अध्यक्ष	१, २, १३, १४, १५, १६,	१७, १८, २३, २४, २५, २८	
अतिप्रसङ्ग	६, ७, १५, २८, ३९, ४३, ४६		अध्ययन	४६, ५८
अतिरिक्त	...	१२, ४०, ४४	अध्यवसाय	१८, ४५
अतिव्यवहित	अध्यासित	...	१९, २१, ४४	
अतिव्याप्ति	...	९, १८, ५०	अध्याहार	५१
अतिशय	...	१३, १९	अनंश	...	५२, ४७, ४४	
अतिशयवत्	अनग्नि	४
अतीत	४, १३, ३५, ५६, ५८		अनङ्गत्व	४५
अतीन्द्रिय	१, १८, २०, २६, ५६, ५७,	५८, ५९	अनङ्गीकरण	५८
अतीन्द्रियता	अनतिक्रम	...	१५, ४४	
अतीन्द्रियत्व	...	१८, ५८	अनतिलङ्घन	१५
अतीन्द्रियार्थ	अनातद्वृत्ति	२१
अतृप्यत्	अनुधिकरणत्व	४७
अत्यक्त	अनुष्णिकार	४०
अत्यन्त	अनुध्यवसाय	...	१०, २७, ४९	
अथ	९, १२, १३, २०, २१, २२, २५,	२७, ३५, ३७, ४०, ४१, ४२, ४४,	अनुकारित्व	१८
		४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४	अनुनाशाभूत	...	१५, १९	
अथवा	...	९, ३७, ४२, ५४	अनुन्वय	...	१६, ४८	
अदर्शन	...	१५, २६, ५१	अनन्त	...	९, ४५, ४८	
अदृष्ट	११, १५, २१, २४, ४७		अनन्तर	...	९, ५२, ४९, ५२	
अदोष	अनन्तभाव	...	१४, १६, ४२, ५५	
अद्रव्य	अनन्तवीर्य	५५
अद्वैत	...	२४, २५	अनपेक्ष	...	११, ४२, ४४	
अद्वैतवादिन्	...	९, २६	अनपेक्षण	४२
अधर्म	अनपेक्षत्व	...	७, १२, ४३	
अधिक	अनपेक्षा	२०
अधिकरण	...	२०, २३, ४२, ४५, ४७	अनपोहित	११
अधिकरणभूत	अनपोहितत्व	३९
अधिकार	अनाभिज्ञ	४५
		३१	अनभिज्ञत्व	४३

अनभ्यस्त	१२, १३	अनिन्द्रिय	१, १७
अनभ्यास	११, १३	अनियत	२९
अनभ्युपगम	१५, २२, ३१, ४१, ४३, ४६	अनियतत्व	४७
अनर्थ	३६, ४०, ४३	अनिरतिशयत्व	२१
अनर्थक	२१, २२, २९	अनिराकृतत्व	२८
अनर्हत्	अनिराकृति	३८
अनस्य	१२, २४	अनिवृत्ति	३५
अनवकाश	२८, ४३	अनिश्चय	५१
अनवगत	अनिश्चित	१, १०
अनवग्राह्य	अनिष्ट	२, ५, ९, २६, २७, ३७	...	३७
अनवच्छिन्न	३६, ३७, ३८	अनिष्टि	३६
अनवज्ञ	अनौघ	२०
अनवतार	अनुकम्पा	२४
अनवद्य	अनुकरण	३२
अनवधारण	१७, २४, २७, ३५, ४९	अनुकूल	३२
अनवधेय	अनुगम	१६
अनवभाषन	अनुग्रह	२०, २३
अनवस्था	११, १५, २१, २७, ३०, ४२, ४४, ४५, ४६, ४९	अनुच्चारण	१, ११
अनवस्थान	३, ३५	अनुत्पन्न	४५
अनश्चर	अनुत्पत्ति	१२, ४४
अनाकुल	अनुदय	१६, २८
अनागत	३५, ३६, ३८	अनुन्मत्त	१२
अनात्मज्ञ	अनुपदर्शकत्व	४९
अनादरणीय	अनुपपत्ति	४, ७, ९, १४, २२, २६, २७, २८, २९, ३४, ३५, ३७, ३८, ४४, ४६, ५०	...	४९, ५०
अनादि	१८, २४, ३५, ३७, ४७	अनुपपन्न	४०, ४१, ४७
अनादिता	अनुपपन्नत्व	२६, ३५
अनादिभूत	अनुपयोग	३
अनाम	अनुपलक्षण	४३, ४९
अनावरण	अनुपलब्धि	३, ४, १४, २८, ३३, ३३, ३४, ३४, ३८, ५०	...	५०
अभावरणत्व	अनुपजम्भ	३, ७, १६, २९, ३३, ३४, ३४, ३५, ३६, ३६, ४३, ४५	...	४५
अनावृत	१९, ४५	अनुपहत	३४, ४०
अनाश्रितत्व	अनुभव	११, २२, ४३, ४७	...	४७
अनासादयत्	अनुभवन	१
अनासादित				
अनित्य	५, ६, १८, २७, ३७, ४३				
अनित्यत्व				

अनुभूत	...	१४, १५, ५०	अन्तःपातित्व	...	५४, ४६
अनुमान	१, २, ३, ५, ६, ७, १०, १२, १३, १४, १५, १८, १९, २०, २१, २३, २४, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३८, ४०, ४३, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३		अन्तःपातिन्	...	५१
अनुमानबोधित	...	५०	अन्तःप्रविष्ट	...	५४
अनुमानाङ्गत्व	...	५०	अन्तः	...	५८
अनुमानाभाष	...	५, ५०	अन्तः	...	४६
अनुमानावयव	...	५	अन्तरङ्ग	...	९, १९, ४०
अनुमापक	...	४५	अन्तराल	...	५६, ५७, ४५
अनुमिति	...	१४	अन्तरित	...	१९
अनुनेय	...	२६, २८, ४८	अन्तरीयक	...	४४
अनुयायी	...	४६	अन्तरीयकत्व	...	५४, ४५
अनुरक्तत्व	...	४९	अन्तरेण	१७, १८, ५०, ५५, ४०	
अनुरक्ष्यमान	...	४५	अन्तर्गत	...	५९
अनुराग	...	४५	अन्तर्भाव	...	५६, ५६, ५५, ५५
अनुरोध	...	५१	अन्तर्भावनीय	...	५४
अनुवाद	...	८	अन्तर्मुख	...	११
अनुविधान	...	१	अन्तः	...	१९, ५७
अनुविधायित्व	...	२१, २३, ४५	अन्तः	...	११, ५७, ५९, ४२, ५४
अनुवृत्त	...	४, ५९, ४३, ४५, ४६	अन्यतर	...	१५, ४४
अनुषङ्ग	...	१६, १९, २०, २४, ५९	अन्यत्न	...	१२, ५९, ५४
अनुष्ठान	...	८	अन्यथा	२, ४, ७, ९, १४, १४, १६, २०, २६, २७, २९, ३०, ५४, ५४, ५५, ५७, ३८, ५९, ४१, ४३, ४४, ४७, ४९, ५३	
अनुष्ठा	...	५, ६	अन्यथात्व	...	१२
अनुसारिन्	...	५१, ५७	अन्यथाभूत	...	१५, ५६
अनेक	३६, ३८, ४१, ४३, ४४, ४६		अन्यथायोग	...	१९
अनेकत्व	...	३६	अन्यापोह	...	५५, ५९, ४०
अनेकात्मक	...	३५	अन्योन्य	...	४२, ४४, ५४
अनेकान्त	४, २२, ३४, ४५, ४६, ४७		अन्वय	१, ३, ६, ११, १७, २४, २६, २७, २९, ३५, ४१, ४३, ४७, ५१	
अनेकान्त	...	२२, ४९	अन्वयदृष्टान्त	...	३
अनेकान्तिक	५, ६, १९, २१, २४, २६, ४१, ४३, ४४, ५१		अन्वित	...	२४
अनेकान्तिकत्व	...	९, २८	अन्वीयमान	...	५४
अनोद्वय	...	५४	अन्वेषण	...	९
अन्तः	...	४, ५१	अपकर्ष	...	१९, ५१
अन्तः	...	४१	अपकृष्ट	...	४९
			अपसथर्मत्व	...	९

अपगत	१९	अप्रतिबद्ध	३३, ३४
अपगम	१९	अप्रतिबन्ध	१३, ३२
अपनोद	२, २६, २९	अप्रतिभासमान	४१
अपर	३, ११, ३७,	अप्रतिहत	२१
	३०, ३६, ३८, ४२, ४७,	४९, ५१, ५४		अप्रतीति	११, १२
अपरामृष्टत्व	२१, ३३	अप्रतीयमानत्व	४९
अपरिज्ञान	८, ३७	अप्रत्यक्ष	...	१३, ४९, ५३	
अपरिणाम	५१	अप्रत्यक्षता	४९
अपरिणामिन्	५, ६, ५०	अप्रत्यक्षत्व	...	३६, ३६, ४९	
अपरिहृत	५४	अप्रमाण	...	७, १३, १५, ४९	
अपर्यलोचित	३०	अप्रमाणक	३५
अपहोतु	९	अप्रमाणत्व	७
अपसारित	१९	अप्रमेय	४०
अपास्त	१३, ४५	अप्रयोग	३०, ३४
अपि	८, ९, १०, १३, १३, २१, ३९,			अप्रवृत्ति	...	१५, २१, ४०	
	३०, ३१, ३२, ३४, ३६, ३८, ३९, ४१,			अप्रस्तुत	३७
	४२, ४३, ४५, ४७, ४९, ५१, ५२, ५४,			अप्रामाण्य	११, १२, १३, १४, १५, १६,		
					३७, ३८		
अपितु	९, ३७, ३८	अफलत्व	५५
अपूर्व	८, ९, १०, ३६	अबला	१२
अपूर्वार्थ	१, ९, १०	अबाध	१५
अपेक्ष	१२	अबाधित	...	३, २७, ३०	
अपेक्ष्य	२, ७	अबुद्धि	३५
अपेक्षणीय	३५	अबोधकत्व	३७
अपेक्षत्व	१३, १८	अबोध	४८
अपेक्षा	२, ११, १३, १४, १६, २२,			अभवन	३५
	३३, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४४, ४७,			अभाव	१-९, ११, १२-२४, २६-		
		४४, ४८			४६, ५२, ५३		
अपेक्षित	३५	अभिदधान	३७
अपेक्षल	३५	अभिधातव्य	३१, ३३
अपोह	१६, ३९, ४०	अभिधान	८, ३४, ३५, ३८, ३९, ४२,		
अपोह्य	४०		३६, ३८, ४०, ४१, ४४, ४५		
अपौरुषेय	६, २५, ३६, ४७, ५२			अभिधायकत्व	३९
अपौरुषेयता	३६, ४७	अभिधायि	४८
अपौरुषेयत्व	३५, ३७, ३८, ५२	अभिधायित्व	...	३९, ४०, ४८	
अप्रकाशकत्व	३०	अभिधीयमान	३०
अप्रतिपत्ति	४५	अभिधेय	८, ४०
अप्रतिपन्न	४७				

अभिधेयत्व ४६, २०	अम्बुवाह ५५
अभिन्न ५, ७, २१, ४१, ४२, ४४, ४५, ४८, ४९	अम्बुसू २४
अभिप्राय ४३, ४५, ४७, ४९	अम्बोधि ८
अभिमत १०, ४७, ४९	अम्बोरह ४४
अभिमान ५०	अयथार्थत्व ४७
अभिमुख १५	अयुक्त १२, १५, १९, २०, २४, २६, ४८, ४९, ४९, ४९, ४९, ४९
अभिलाष ४७	अयोग ६, ९, १२, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २४, २७, २८, २९, ३०, ३२, ३३, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९
अभिव्यक्ति २२, ३५	अयोगस्तक ४१
अभिव्यज्यमान ३५	अर २२
अभिव्यञ्जक २३, ३५	अरविन्द २५
अभिसम्बध्यमान ४०	अरिष्ट ५, २२
अभिसम्बन्ध ४२, ४५, ४७	अर्क ३६
अभिहित ८, ९, १२, १३, २७, ३७, ४३	अर्कित ३५
अभेद ७, १०, १३, १५, ३१, ४५, ४८, ५३, ५४	अर्थ १, ३, ४, ५, ७, ८, १०, ११, १२, १४, १५, १७, १८, १९, २०, २२, २५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००
अभ्यनुष्ठान २१, ४३	अर्थकारित्व ३२
अभ्यस्त १२, १३	अर्थक्रिया ४, १२, १५, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७
अभ्यास ११, १३	अर्थग्रहण १०
अभ्युपगत १०, १६, ३१, ४३	अर्थवत् ३९
अभ्युपगन्तव्य २७, २९	अर्थवाङ्मय १८
अभ्युपगम १०, १३, १४, २०, ३१, ३२, २४, २६, ३७, ३९, ४८, ४९, ४९, ४९	अर्थान्तर ५, १५, ४३
अभ्युपेत २८	अर्थोपत्ति ६, १५, १९, ३५, ३६
अध ५०	अर्थिन् ३७, ३८
अध्वान्त ३६	अर्थण १७
अध्वर ८	अर्थाङ्क ४, २९
अध्वल २५	अर्थाङ्कित ३०, ३९
अध्वूर्त ६, १९, ४१	अर्थाङ्गभाग ३६
अध्वूर्तता ५२	
अध्वूर्तत्व १९, ४७	
अध्वूल १९	
अध्वुत ८	
अध्वेय ८	
अध्विका ५४	
अध्वुभेदी २६	

अर्वाग्भाव	अवस्तु	४०, ४८
अर्हत	अवस्तुत्व	४०, ४४, ४८
अर्ल	अवस्था	१२, १४, १५, २२, २३, २४, २५, २६
अर्लङ्कार	अवस्थापयन्	११
अर्लब्धत्व	अवस्थित	४४
अर्लातसक्र	अवान्तर	१०, ४७
अर्लिकृतत्व	अवामि	४, ४६, ५२
अर्ल्य	अवाय	१६
अर्ल्यप्रस	अवास्तव	४४
अर्ल्यकाश	अवास्तवत्व	४८, ४४
अर्ल्यगत	अविकल्प	४३
अर्ल्यगति	अविकल्पक	४९
अर्ल्यगम	अविकृति	४१
अर्ल्यगाहन	अविचारकत्व	१५
अर्ल्यग्रह	अविच्छेद	२१
अर्ल्यच्छिन्न	अविद्यमान	४३
अर्ल्यज्वक	अविद्यमानत्व	२२
अर्ल्यतार	अविद्या	२४
अर्ल्यधारण	अविनाभाव	२, ६, ९, १३, १५, १६, १९, २६, २७, ३०, ३३
अर्ल्यधि	अविनाभावित्वा	३२
अर्ल्यधीरण	अविनाभावित्व	३, १४, ३४, ३७, ४०
अर्ल्यधृत	अविनाभावित्वा	१८, २३, २६
अर्ल्यबोध	अविनाभूत	१५, ४३
अर्ल्यबोधकत्व	अविप्रतिपत्ति	११, २३
अर्ल्यभास	अविभाग	४५, ४१
अर्ल्यभासन	अविरुद्ध	३, ४, ६, ९, १२, १५, १६, १७
अर्ल्यभासि	अविरोध	६, १७, २२, २६, २८, २९, ३०, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४२, ४३
अर्ल्ययव	अविरोधकत्व	१२
अर्ल्ययवाभास	अविरोधि	१०
अर्ल्ययविन्	अविरोधित्व	१६
अर्ल्यरोधकत्व	अविवाद	४३
अर्ल्यरोधिका	अविवेकि	४१
अर्ल्ययय	अविग्रहता	१९
अर्ल्यययभाव	अविग्रह	१४
अर्ल्यययसर	

INDEX.

६३

अविशिष्टत्व ...	१७, २२	अशेषतीमुख ...	१
अविशेष ...	२१, २६, ३३, ३८, ४१, ४४, ५०	अशेषवेदी ...	१६
अविशेष्य	अश्वत्थ ...	५९, ६०
अविषय ...	२३, ४३	अश्विनौ ...	५५
अविषयत्व ...	१५, १८, १९	अष्टक ...	५८
अविषयीकरण ...	१४, १५, १६	असंग्रह ...	१७, १८
अविसंवाह ...	१७, १८, १५, २७, ५२	असंग्रह ...	५
अविसंवाहक	असंग्रह ...	५
अविसंवाहकत्व	असंख्य ...	५
अविसंवाहित	असंख्यशब्द ...	४२
अविसंवाहित्	असङ्गत ...	४९
अवृत्तिमत्	असत् ६, १६, २१, २७, ३१, ३६, ४१, ४५, ४८, ५१	४४, ५१
अवेदिन्	असत्ता ...	२
अवेकत्व	असत्त्व ६, ११, १२, २१, २६, ३८, ४४	४४
अवेकत्व	असत्प्रतिपक्षत्व ...	२७
अवेश्य	असङ्गाव ...	५१
अव्यभिचार	असद्व्य ...	५२
अव्यभिचारित्व	असङ्गिष्ठ ...	१८, ५६
अव्यवधान ...	१, १६, ५७	असङ्गिधान ...	१२
अव्यवस्थापकत्व	असमर्थ ...	५५
अव्यापक ...	१८, २०	असमर्थित ...	२९, ३०
अव्यापकत्व २७, ३५, ३६, ३८, ४७, ५७		असमवायिकारण ...	५३
अव्यापित्व	असमान ...	४१
अव्याप्ति ...	९, ५०	असमीक्षित ...	५५
अव्याप्य ...	१६	असम्बद्ध ...	४४, ४२
अव्यावृत्ति	असम्बन्ध ...	४३
अव्याहत	असम्भव ९, १७, १९, २०, २३, २९, ३३, ३५, ३६, ४०, ४१, ४४, ४५, ४७, ५०	४३
अव्युत्पन्न ...	२, ८, २७	असम्भवद् ...	२८
अशक्ति ...	१८, ४१, ४४, ४५	असम्भवि ...	९, ५३
अशुचि	असम्भवित्व ...	५८, ५९
अशुचित्व	असम्भावन ...	४२
अशेष ९, १९, २०, २४, ४१, ४२, ४३, ४८, ४९, ५४		असम्भाष्य ...	१९, २३
अशेषज्ञ ...	१८, १९, २०	असम्मत ...	१२
अशेषज्ञत्व ...	२७, २३	असंख्यक ...	१९, २१, २७
अशेषतः ...	१, १८	असंख्यगत ...	४७

इष्टत्व	२७	उत्पादक	१३, १७, २२, २६
इष्टदेवता	९	उत्पादकत्व	२१
इष्टविघातकृत	२४	उत्पादिका	१७
इष्टविरुद्ध	१९	उत्प्रेतन	२२
				उदञ्चन	२४, ४१
				उदय	५, ४, १८, १९, २०, २५, २५	...	२४, ४१, ४७
ईक्षित	२७	उदार	८, २५
ईहा	१६, ४८	उदाहरण	२, ११, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३४, ३६, ४६, ५०, ५१, ५२, ५३
ईश्वर	२०, २१	उदाहरणामात्र	५२
				उदाहरण	४५
				उदाहृत	४४
ईत	१२, १३, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५४	उदित	२४, २५, ४७
उक्तत्व	४५, ४४	उदीचीन	१४
उक्ति	५५	उद्दिष्ट	२५, ४६
उचित	४०	उद्देश	१, ४, ५, ७, १३
उच्छिन्न	४१	उद्बोध	२, ३, २५
उत्त	५७	उद्भव	२६
उत्तस्वित्	५०	उद्भावित	५५, ५४
उत्कर्ष	५५	उद्य	२५, ३१
उत्तर	२, ३, ४, १२, १३, २४, २४, २७, २९, ३०, ३१, ३४, ३६, ४६, ५०, ५१	उद्नाम	४
उत्तरकाल	४८	उद्नेय	५५
उत्तरचर	५२, ५५, ५४	उन्मत्त	१२
उत्थ	१२	उन्मुक्तता	१, १०
उत्थान	१४, २०, २८	उपकल्प्यमान	२७
उत्थापन	२०	उपकार	२२, २४, ४१
उत्पत्ति	३, ७, १८, १२, १३, १५, १७, १९, २१, २२, २४, २४, २६, २६, २६, २७, २९, ३०, ३२, ३३, ३४, ३४, ३७, ४७, ५१	उपक्षय	३, ३०, ३१, ५२
उत्पत्तिमत्त्व	४६	उपचरित	२२, ३१
उत्पद्यमान	२१, २५	उपचार	३१, ३१
उत्पन्न	२१, २१	उपजात	१७
उत्पन्नत्व	४७	उपदर्शकत्व	५, ४९
उत्पाद	२०, २१, २२, ४५	उपदर्शन	९, ३०, ५०, ५४
				उपदर्शित	२५, ५०
				उपदेश	८, १९

वर्धित	४१	जनित	१२, २४, २५, ४२, ४६, ५२
चलन	५५	जन्तु	...
चलाचल	४५	जन्म	...
चलित	४५	जन्मन्	...
चाण्डालिक	१५	जन्य	...
चारित्र्य	१५, १८	जपा	...
चारिन्	२, २, २७	जल	...
चारु	१९, २६	जल्पित	...
चातुर्य	१५, ४१	जाग्रत्	...
चिन्तनीय	४०	जाग्रद्बोध	...
चिन्ता	१४, ४०	जाड्य	...
चिन्तित	२२, ४५	जात	...
चित्र	४६	जाति	...
चूडा	८	जातीयत्व	...
चूत	१५	जात्युत्तरत्व	...
चेष्टिका	१२	जिन	...
चेत्	९, ४२, ४७, ५५	जिनदत्त	...
चेतस्	२०, ५२	जीर्ण	...
चेतन	२१, ४७	जीव	...
चेतना	१६	जीवत्	...
चेतोहर	८	जैमिर्न	...
चेष्टा	४, १७, ५७	जैमिनीय	...
चेसन्य	४१, ४६	जामि	...
घोदना	१९, ५७	जाम्बु	...
				ज्ञान	१, २, ४, ५, ९, १०, ११,
					१२, १३, १४, १५, १६, १७, १८,
					१९, २०, २१, २२, २६, २७, २८,
					३१, ३२, ३४, ३५, ३७, ३८, ४५,
					४६, ४८, ४९, ५०, ५१, ५५
				ज्ञापक	...
				ज्ञापित	...
				ज्ञाप्य	...
				ज्ञेय	...
				ज्ञेयत्व	...
				ज्ञोतिःशास्त्र	...
				ज्ञौतिरिङ्गल	...
				ज्वर	...
जगत्	२०, २४		
जघन	४७		
जगदी	५९		
जगन	४५		
जगयन्	२०		
जानिका	५२		

मिज	४५	निकल	५४
नितम्ब	१४	निरुपचरित	५९
नितर्ग	१९	निरुद्धवत्	५४
नित्य	६, १८, २१, ३३, ४४, ४२,				निरुपक	५४
	४३, ४४, ४६, ४७				निरुपण	५७
नित्यता	४२	निरुपणा	५७
नित्यत्व	५५, ५६, ५७, ५५	निरुपाख्यत्व	४०
नित्यव्यापि	५५	निरुपित	५१
निदर्शन	२, ५०, ४५	निरुपितत्व	५८
निधुवन	२७	निर्वाय	२, १६, २६, ३०, ५०
निबन्धन	२, ४, १४, २१, २३, ३५,				निर्णीत	२७, ४५
	२८, ३५, ३८, ४४, ५०				निर्णेतव्य	१३
निबन्धनता	४५	निर्देश	८, १०, १६, ३२
निभ	५४	निर्द्दिष	२०
निमित्त	१, २, १७, २१, २५, ३१			४१	निर्मल	१९
निमित्तत्व	५०	निर्मलनी	५८
निमीलित	२०	निर्विकल्पक	१०, २३, ४३
नियत	१६, १८, २५, ३९, ३१, ३५, ४२				निर्विशेष	१२, २४
नियतत्व	४२	निर्विषयत्व	५५
नियम	२, ९, १३, १६, १७, २६, २७,				निर्तुष्टय	५४
	३९, ५०, ५१, ५२, ५७, ४३				निर्तुष्टयक	९, ४९
नियमवती	९, २६	निर्द्दिष	१९
नियोग	३७	निवर्त्तमान	४२, ४४
निरंश	४२	निर्विड	४६
निरत	४०	निर्विष्टत्व	१६
निरतिशयत्व	३३	निरुत्त	५
निरन्वय	४४	निरुत्ति	१२, १७, ३८, ३९, ४०,			
निरपेक्ष	४१, ४२		४३, ४८			
निरपेक्षता	२४	निश्चय	२, ६, ९, १०, १८, २२, २६,			
निरपेक्षत्व	५४		२९, ३०, ३५, ३९, ४०, ४८, ४९,			
निरवयव	३०		५०, ५१			
निरस्त	९, १८, २७, ३५	निश्चयात्मक	१, १०
निरस्तत्व	४०	निश्चित	२, ११, १३, १९, ३६, ५७, ५०,			
निराकरण	९, ११, १३, ३८, ५२, ५४					५२, ५५, ४०, ५१			
निरासय	४, ५४	निश्चितवृत्ति	५१
निरासय	५९	निश्चिता	९
निरास	९, ११, २८, ३०, ३१, ३५, ४०, ४८				निषेद्ध	२३

परिकल्पना. ...	४७	परीक्षामुखसूत्र ...	१, ७
परिकल्पित ...	१३, २७, ४६	परीक्षित ...	५६
परिग्रह ...	५५	परीक्ष्यमाण ...	७
परिष्कृति ...	११, १३, १५	परोक्ष ...	२, ४, ५, ९, १३, २५, ४०, ५०, ५२
परिष्कृतात्मक ...	१३	परोक्षज्ञानवादि ...	९
परिष्कृष्ट ...	१२, ५४	परोक्षता ...	१६
परिष्कृष्टक ...	५०	परोक्षत्व ...	४९
परिष्कृष्टा ...	८, १०	परोक्षभाष ...	५०
परिष्कृष्टाल ...	१	पर्याप्तुयोग ...	५५, ४६
परिष्कृष्टौषा ...	२२, ५२	पर्यन्तता ...	१७
परिज्ञान ...	१६, ५६	पर्याप्तत्व ...	२६
परिणत ...	४७	पर्याय. ...	५, २२, ४५, ४६
परिणति ...	४८	पर्यायग्रन्थी ...	५४
परिणममान ...	५६, ४१	पर्यायता ...	५६
परिणाम ४, ५, ५६, ४१, ४५, ४६, ४८, ५१, ५५		पर्यायार्थिक ...	५४
परिणामित्व ...	७, ५५	पर्युदास ...	५९, ४७
परिणामित् ...	२, ५, ६	पवृत्त. ...	२०, २८, २९, ५६, ५६
परित्याग ...	२१	पशु ...	५२
परिदृश्यमान ...	५७	पश्यात् ...	५५, ४५
परिदृष्ट ...	१२	पश्यातोश्चर ...	९
परिपन्थित्व ...	१६	पाठ ...	५
परिपाटी ...	५१	पाणि ...	१९
परिमाण ...	८, २३, २६, ४१, ४७	पात्र ...	५६
परिमाणमात्र ...	४७	पाद् ...	५०
परिवर्तमान ...	२८	पाद ...	५६
परिसमाप्ति ...	५९, ४२, ४६	पादप ...	५६
परिहर ...	४६	पान ...	४५
परिहार ५, ४, ९, १८, २६, ५२, ५५, ५७, ४०, ४३, ५४, ५४		पारम्पर्य ...	९, २८, ४८
परिदृत ...	४५, ५५	पारावार ...	८
परीक्षक ...	११	पार्थ ...	५५
परीक्षा ...	७, ५४	पार्थिवत्व ...	५०
परीक्षामुख ...	७, २५, ४०, ४८, ५४	पावक ...	२५, ५५, ५६
परीक्षामुखपञ्जिका ...	८	पाश्चात्य ...	५४
परीक्षामुखलघुवृत्ति ...	८, ४५, ५४	पिटक ...	५८
परीक्षामुखवृत्ति ...	५५	पिण्ड ...	४२
		पिशाच ...	५५

प्रतिपन्न	१५, २९, ५६, ४४, ४५	प्रत्यक्षाभास	...
प्रतिपन्नलु	...	प्रत्यक्षाभासत्व	...
प्रतिपादक	...	प्रत्यक्षीकरण	...
प्रतिपादन	...	प्रत्यक्षवेदेषु	...
प्रतिपादित	१७, ५६, ४५, ५२	प्रत्यभिज्ञा	...
प्रतिपादितत्व	...	प्रत्यभिज्ञान	२, १४, १५, १६, ५६, ५६,
प्रतिपाद्य	...		५६, ५६, ४४, ४७
प्रतिप्राद्यत्व	...	प्रत्यभिज्ञानाभास	...
प्रतिप्रमाण	...	प्रत्यभिज्ञायमानत्व	...
प्रतिबद्ध	...	प्रत्यय	४, १२, १८, १९, २८, ३५,
प्रतिबन्ध	१, १८, १९, ५२		५७, ५९, ४०, ४६
प्रतिबन्धक	...	प्रत्यायन	...
प्रतिभास	२३, २४, ४१, ४५, ४६, ५३	प्रत्यासक्ति	...
प्रतिभासन	१, ७, १०, १६, १७, ४५,	प्रत्युक्त	...
	४९, ५०	प्रत्युत	१६, ४१, ४९
प्रतिभासमानत्व	...	प्रत्युत	१५, १९, ५०
प्रतिभासिन्	...	प्रत्येक	५५, ५६, ५९, ४२, ४६
प्रतियोगिन्	२, २०, ४८	प्रतियेयत्व	...
प्रतिवादिन्	२, ७, २७, २८, २९, ५८, ५४	प्रथम.	१३, २२, ४१, ४३, ५१,
प्रतिविम्ब	...		५३, ५३
प्रतिव्यक्ति	...	प्रबोधकर	...
प्रतिषेध	३, ४, १४, १५, १९, ५२,	प्रभव	...
	५३, ४०, ४१, ४३, ४५, ४७	प्रभवत्व	...
प्रतिषेध्य	...	प्रभा	...
प्रतीति	१, ५, ९, ११, १२, १६, १७,	प्रभाकर	...
	१९, २६, ५६, ५७, ५९, ४०, ४५, ४६	प्रभावती	...
प्रतीतिक	...	प्रभुत्व	...
प्रतीन्द्रिय	...	प्रभेद	...
प्रतीग्रमान	...	प्रभेदु	...
प्रत्यक्ष	१, २, ५, ६, ९, १०, ११,	प्रमाण	१, २, ५, ६, ७, ८, ९, १०,
	१३, १४, १५, १६, १७, १८, १९,		११, १२, १३, १४, १५, १६, १८,
	२३, २४, २५, २६, २७, २८, २९,		१९, २०, २४, २५, २६, २८, २९,
	३६, ३८, ४०, ४३, ४७, ४९, ५०,		३१, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४२, ४५,
	५२, ५३		४४, ४६, ४८, ५०, ५२, ५३, ५४
प्रत्यक्षता	...	प्रमाणती	...
प्रत्यक्षत्व	...	प्रमाणत्व	...
प्रत्यक्षबाधित	...	प्रमाणभूत	११, १४
	...	प्रथित	...

भाव	२, ३, १०, १३, १५, १४,
	१५, १६, १७, १८, १९, २०, २१,
	२२, २३, २८, २९, ३०, ३१, ३२,
	३३, ३४, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०,
भावन २०, २७, ३३
भावांश १९
भावि	५, १५, २२, ३२, ३६, ३९
भावित्व	... ५, ९, २१, २२, २५, ३८
भाष्य २५
भाषित	... १२, ३३, २४, २५, २७
भाषुराकार ११
भाष्यरत्न ३८
भित्ति ४
भित्तिमान २२
भिन्न	५, ७, १२, १२, २५, २५,
	२७, २६, ३०, ३१, ३१, ३५, ३६,
	३८, ३९
भिन्नत्व ३४
भुवन २०
भू ५३, ५५
भूत	... ६, ९, २२, ३१, ३७, ३८
भूतत्व ४
भूधर १४
भूयः १७
भूषण ७, ५४
भूत ८
भेद	५, ४, ५, ७, १०, १३, १५,
	१७, १९, २१, २२, २३, २४, २५,
	२७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३,
	३४, ३६, ३७ - ५४
भेदक ४०, ५४
भेदकत्व ४२
भाजन २७
जसर २६
जान्त २६, २६
जान्ति २६, २६

म

मकरन्द २५
मणि २१, २२, ५४
मण्डित ५४
मत	९, ११, १८, २१, २२, २४,
	२७, २९, ३८, ३९, ४१, ४४, ४५,
	४७, ४८, ५०, ५१, ५२
मति ८, १८, २२
मद ८
मदच्छिद्र ८
मदन १९, २४
मदिरा १९, २४
मध्य ५७
मध्यदशा ३७
मनःपर्याय १८
मनस्	... ९, १७, १९, ३७
मनु १९, २७
मनुसूत्र २८
मनोनयन १७
मन्त्र २७, २७
मन्त्रधी २७, २७
मन्दमति ५४
मन्यमान ५२
मरण २५, २५, २५, २५
मराल २६
मरीचिका १२
मरु १२
मल १९
महत्	... ८, २५, २५, ३१
महानस २६, २६
महापरिमाण ४७
महाभूत २५
महाभोह १२
महिष ५, ५
महीधर २२, २२
महीधर २५, ३९

INDEX.

८३

मा	...	८०	सुग	...	४, ४४
माख	...	८	सुगार्दि	...	४, ४४
माखवक	...	६, ५३	सुव्य	...	१६, ४०, ४६
माखिअनन्दि	...	७, ८, १३, ५५	सुत	...	४४, ४७
मातुलिंग	...	५	सुतपिण्ड	...	४६, ४७
मातृ	...	५, ८	सुव	...	५, ५४
मान	...	१२	सुवक	...	५६, ४५
मादृश	...	७	सुय	...	१८, ४८
मादृश	...	८	सुयवपता	...	१८
मान	...	१३, ५५, ५४	सुस	...	४
मानव	...	१७, २०, ५८, ४७	सुष	...	१५
मार	...	८	सुषक	...	५
माजार	...	१७	सुष	...	६, १७, ४१
मिथ्या	...	११, १६, ५१, ५५, ५४	य	...	
मिथ्यात्व	...	५७	यत्	...	४७
मीमांसक	...	५, ६, २७, ४६, ५८, ४६	यत्न	...	४६
मुकुट	...	४१	यथा	...	५, २०, ५५, ५६, ५८, ४२, ५०, ५३
मुक्त	...	२५, ४६, ४१	यथाकथञ्चित्	...	४२
मुक्ता	...	२१	यथाक्रम	...	४६
मुक्ति	...	२१	यथा...	...	१२, १६, ४७
मुख	...	१, १२, २७, २८, ४०, ५१, ५५	यथायत्न	...	१३
मुख्य	...	१७, १८, २०, २५, ५५	यथासंख्य	...	४६
मुख्यत्व	...	१८	यथोक्त	...	४
सुरध	...	६, २३, ४४, ४६, ५१	यदि	...	१३, ४०, ४१, ४३, ४५
सुरधबुद्धि	...	५१	यस्यैक	...	५
सुनि	...	४८	याज्ञवल्क्य	...	५७
सुख	...	५, ४२, ४३	यादृश	...	२१
सुदुगर	...	४२, ४३	यान	...	२७
सुद्रा	...	२१	यावत्	...	५, ८, १२, ४०
सुहृत्	...	४, ४५	युक्त	...	६, १२, १३, १४, १६, २०, २१, २२, ५५, ५६, ५८, ४४, ४५, ४६
सुक्त	...	४६	युक्ति	...	१०, २६, ४०, ४४, ५४
सुर्त	...	४६	युक्तिनी	...	१७
सुर्तत्व	...	६, ४७, ५२	युगपत्	...	२४, ४६, ५०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६
सुर्तिसत्	...	२२	युवन्	...	४८
सुर्तित्व	...	१५			
सुल	...	१६, २०, ४१, ४५, ५४			

युवति	३६
यूथ	६
योग	२०, २५, ३६	
योगिन्	२१
योग्य	२८
योग्यता	...	१, ४, १८, ३९, ४०	...	
योजनीय	५३
योज्य	३९
योग	...	६, ९, ३०, ४४, ४८	...	
योगपदा	२५, ४२, ४३, ४४, ४६, ५१	

र

रक्तारक्त	४५
रक्तस्	४०, ४८
रक्षना	८, २२, ५८	
रक्षित	४३, ४०
रक्षत	१२, २४	
रक्षस्	१९
रत्न	८, २६, ५५	
रत्ननन्दि	३५
रथ्या	१९
रथ्यापुसव्	१९
रथ	३, ५, १३, २०, २४, २७, ५२, ५०	
रथस्थ	५७
रहित	१०, ५८	
राग	६, १९, ५७	
राह्यान्त	२८
राशि	६
रुच	४३
रुचिर	८, १३	
रुप	३, ९, १०, १२, १५, १८, १९, २१, २३, २३, २४, २६, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५१, ५२	
रुपस्य	५२
रुचती	४, ५५, ५४	
रोषाञ्च	४७

ल

लक्ष्य	१, ३, ४, ५, ६, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १५, १६, १८, २०, २१, २२, २६, २७, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	
लक्षणात्त्व	२६
लक्षित	३२, ५७
लक्ष्म	१, ८, ९
लक्ष्मी	९
लक्ष्मीयस्	१, ८
लक्ष्मि	४५
लक्ष्मिर्पु	२५, ४०, ४८	
लक्ष्मी	१५
लाघव	८
लाञ्छित	४८
लिङ्ग	११, १२, १३, १४, १५, १६, १८, २३, २६, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४६, ४७, ४८, ५३	
लिङ्गत्व	१५
लिङ्गित	४३
लिङ्गिन्	१३
लौकिक	१३, १५, ४०	
लोक	५, १२, २७, ५०, ५१	
लोकवाधित	५०, ५१
लोचन	१९
लोभ	४७
लोभकूप	४७
लोकायतिक	६, ५२, ५३	
लौकिक	११, ५७	

व

वश	५४
वस्तव्य	३०, ४८, ५०, ५५	
वक्तृ	२, २८, ३५, ३९	

INDEX.

८०

विभिन्नता ...	२, २९	विषयज्ञ ...	५, १०
विभिन्नत्व ...	११, २३, २९	विस्तार ...	१७, ३३, ४१, ५४
विश्वीयभाष्य ...	२१	विस्तार ...	५५
विश्वरूप ...	२५	विस्फावन ...	३३
विशेष ...	१, ४, ५, ७, ९, १२, १३, १६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २७, ३४, ३७, ३८, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५२	विस्तृत ...	३९
विशेषकान्त ...	४४	विस्तृत ...	४०
विशेषण ...	९, १०, २४, २७, २८, ४४, ४८, ४९, ४६, ५७	वीर ...	८
विशेषणत्व ...	४७	वीर्य ...	४८
विशेष्यता ...	१, १७	वृष ...	२, ४, ५९, ४२
विशेषित ...	२२, २८	वृद्धत्व ...	४४
विशेष्य ...	१६, २८, ४७	वृत्ति ...	६, १५, १६, १९, २१, २२, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ५१, ५३
विश्रुत ...	५४	वृत्तित्व ...	२१
विश्लेष ...	२०, ४१	वृत्तिभक्त ...	४५
विश्लेषित ...	१, १८	वृत्तिमूल ...	५६, ४५
विश्व ...	४४	वेद ...	१९, २५, ३५, ३६, ४७, ५८, ५९
विश्वजननी ...	५५	वेदकार ...	५६, ५८
विश्वतः ...	२०	वेदन ...	४९
विश्वधर ...	१८	वेदनिय ...	९
विश्वम ...	१५, १८	वेद्य ...	४९
विश्वय ...	४, ५, ६, ७, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २४, २५, २६, २७, २८, ३०, ३४, ३६, ३७, ३८, ४०, ४१, ४८, ४९, ५२, ५३	वेद्यत्व ...	५, ४९
विश्वयता ...	२५	वेला ...	५३
विश्वयत्व ...	१४	वेकल्प ...	१२, ४२
विश्वयभूत ...	२७	वेचित्र ...	२८
विश्वयाभाष्य ...	७, ५४	वेच्येय ...	८, ५४
विश्वयिन् ...	११, २७	वेदिक ...	५७
विश्वयीकृत ...	२८	वेधस्मृत ...	२५
विश्वार ...	५	वेपरीत्य ...	५२
विश्वारण ...	२, २१, २२, २४, ३३, ४४	वेयधिकरख्य ...	४५
विश्वंवार ...	६, १३, १४	वेयात्य ...	२८
		वेराय्य ...	१९
		वेख्य ...	५४
		वेखसाख्य ...	२५
		वेग्रह्य ...	१, ५, १६, १७, १८, १९, ४०
		वेशैषिक ...	१६
		वेष्य ...	२५

सम्बन्ध	८, १३, १५, १८, २१, २२, ३०, ३१, ३२, ३३, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८	सम्बन्धिता	१३
सम्बन्धीय	११
सम्बन्धिता	१२
सम्बन्धिन्	...	१३, ३३, ४०, ४६	सहकारिन्	१५, २५, ३३, ४४, ४५, ५१	...	१५
सम्भव	१, ६, १६, २०, २१, २३, २५, २६, ३२, ३६, ४१, ४२, ४४	...	सहकृत	१५
सम्भवत्	...	७, ५४	सहकाम	५
सम्भविन्	...	४२, ४५	सहचर	४, ४५, ४६, ४८
सम्भावन	सहचार	४, ४
सम्भावना	...	२८, ३६	सहचारिन्	२, ५
सम्भावित	सहज	...	४, २१, ३६, ४०	४०
सम्भाव्यमानत्व	सहभाव	५, २७
सम्मत	सहभाधिन्
सम्पन्न	सहीतपाद	३, ५५
सम्पन्ना	वाञ्छा	६, ९, १५, १६, २६, ४०, ४१, ५१, ५२
सम्बन्ध	वाञ्छिपण्य
सरस्	वाञ्छितकारिक	१, १७
सराव	साकल्य	...	१२, १५, १७, २०	...
सरोज	साक्षात्	...	९, ३१, ४८	...
सर्व	१२, १३, २१, ४१, ५२, ५३	...	साक्षात्कारि	१६
सर्वगत	साक्षात्कारिज	...	१८, २०	...
सर्वगतत्व	साक्ष्य	...	३५, ४२, ४३, ४४	...
सर्वज्ञ	२, ६, ९, १५, १८, १९, २०, २१, २३, २८, ३०, ३८	...	सहितशय	२१
सर्वज्ञत्व	सात्मिक	१०
सर्वज्ञा	३६, ३८, ४३, ४४, ५४	...	साहित्य	२३
सर्वज्ञिन्	सादृश्य	...	१५, २५, ३६, ४०, ५०	...
सर्ववित्त	साधक	...	२८, ३६, ३८, ५४	...
सर्वविद्	साधकत्व	१५
सर्ववैदित्य	साधन	५३, ४, ६, ७, ९, १०, १४, १५, १६, २०, २१, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३८, ४१, ४२, ४३, ४४, ४७, ४८, ५१, ५२, ५३, ५४
सर्वोत्पन्न	...	४७, ४८	साधनत्व
सविकल्पक	...	१६, २८	साधनविकल्प	१७
सविशेष	...	१७, २४	साधनाभाव	५४
सुखप्रेम	साधनी	२५

सः ।

१५, २०
४, ९, १०, १२, १५, १६, १७,
२४, २५, २६, २७, २८, ३४,
४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६
... ..
... ..
... ..

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. 294.4/5265 f. M.
Accession No. 15969.....